Дід Ілько страх як не любив Василя Сабантуя.

— Пустий чоловік!— казав він з відразою.— Коров’яче бовтало.

Сабантуй — це не прізвище, а вуличне прізвисько. Прізвище він мав інше — Заболотний, бо його пращур, прибившись років із двісті тому в Присулля, поселився не в селі, а за невеличким болотом, яке давно висохло, й там тепер вибудувалися сільрада й сільмаг. Василь також довго був Заболотним, а Сабантуєм став перед війною, коли перехопив це слово од якогось морячка й узяв за звичку, сп’янівши, кричати:

— Я вам покажу сабантуя!

Мабуть, тому, що Сабантуй випивав дуже рідко, п’янів він швидко і смішно: від однієї невеличкої чарки. Захмелівши, зривав з голови заячу шапку, у якій одне вухо стирчало догори, а друге — донизу, жбурляв нею об землю й сікався з кулаками до першого стрічного. Його часто били, бо не було в селі чоловіка, який не зміг би одлупцювати Сабантуя, але він, здається, тим не дуже журився: піднімався щоразу з землі якийсь аж задоволений, иі,о його потовкли, і, повертаючись додому, ще здалеку кричав:

— Жінко, стань переді мною, як лист перед травою!

Жінка Сабантуя, на дві голови вища від нього й удвічі

ширша в плечах, мовчазна й сувора з виду, брала його за чуба, що стирчав, наче гребінь у півника, вкидала в сарай і замикала. Сабантуй якийсь час молотив кулаками у двері, а потім надовго затихав.

Виходив із того домашнього витверезника винуватий і тихий. До жінки звертався тільки по імені та по батькові, ходив перед нею мало не

навшпиньках, на ранок же просинався, мов живою водицею вмитий: обличчя усміхнене й очі веселі.

Тверезий, Сабантуй весь у рухові, у безконечних якихось комбінаціях. То тягне в сусіднє село козу — міняти на кра-

щу... І ви не турбуйтесь — виміняє: так заморочить голову, вихваляючи своє рогате нещастя, що вкінець очманілий хазяїн тільки рукою махне: бери... Забирай, тільки одчепись, ради бога!.. То розводить кролів, та не простих, а породи ангорської, та й мотається з ними замало не в Київ, бо в Києві, кажуть, вони дорожчі... То заходиться збирати в сусідів зайву картоплю, щоб спродати на базарі в Полтаві, собі ж, звісно, з вигодою, і яка б вона, ота картопля, не була,— спродасть усю. Я сам раз бачив його на базарі, вірніше, спершу почув його голос, що перекривав інші голоси:

— Дамочко, та йдіть же сюди! От хрест святий, ви такої картоплі й за кордоном не знайдете!

Він стояв поміж іншими дядьками й тітками, і веселе, невеличким трикутником, обличчя його виглядало лукаво з-під тієї ж заячої шапки, а меткі очиці так і бігали, виловлюючи покупців.

— А вона ж хоч розвариста?— питалася жінка, тримаючи сумку з таким видом, наче все ще вагалася: купувати чи ні.

— Та розваристішої й за тищу верстов не знайдете!— божився Сабантуй.— Щоб мене й діти прокляли, коли я брешу!— В Сабантуя дітей не було зроду-віку.— їсти будете — діда Василя за кожною картоплиною згадуватиме!

І хоч я добре знав рогозівську картоплю: попоїв, у тій же Рогозівці полюючи,— вона була чомусь водяниста й одразу ж чорніла,— мені

самому раптом здалося, що кращої картоплі й на базарі немає, так він її вихваляв. І, швиденько важачи, сипав жінці до сумки.

— Ось іще один вєс... Беріть, бо скоро не стане... Дядька Василя тут усі знають — у чергу стають.

— Та важко ж буде нести!— боронилася жінка.

— Зате їстиметься легко!

Він таки досипав зайві два кілограми й, ховаючи гроші, закричав уже вслід:

— Приходьте ще раз! Привезу ще кращої!

Я дивувався про себе, як він ото не боїться, що котрийсь із покупців, скуштувавши розхвалений овощ, прибіжить та й поб’є його тією картоплею. А потім згадав, як Сабантуй щоразу підхоплювався, майже аж весело, після чергового прочухана, і подумав, що Сабантуя не так просто чимось злякати.

Про те, що Сабантуй теж був на війні, я довідався, почувши ось яку історію.

Трапилося це зовсім недавно, коли нагороджували ветеранів війни. Сабантуєві, який із фронту нічого не приніс, окрім однієї медалі "За перемогу...", та й то вже повоєнної, раптом припекло мати значок ветерана. Поткнувся в сільраду, але там йому пояснили, що значками цими наго-роджуть не всіх, а лишень заслужених, тих, хто таки воював, "а ви ж, діду, либонь, і гвинтівки не тримали в руках, то за що ж вас нагороджувати?" Сабантуй на такі слова дуже образився,— всю ніч майже не спав, а на ранок зібрався в район. Де там він пропадав, кому морочив голову, в селі достеменно не знають, тільки повернувся дуже веселий, а за якийсь час, коли з Рогозівки викликали кількох ветеранів

— одержувати значки, то позвали і Сабантуя. І вже, повертаючись із району, Сабантуй гоголем пройшовся селом, виставляючи худі, як у півника, груди з значком ветерана війни, а дід Ілько одпльовувався сердито та примовляв:

— Ото найшли ветерана!— І стільки сарказму вкладав у ті слова, що я й сам спершу подумав — і справді, мабуть, не був Сабантуй на війні...

Одначе Сабантуй на війні таки був. Був на фронті, й гвинтівку тримав, і навіть стріляв, і вбив двох ворогів. Не німців, щоправда, а поліцаїв. Але то теж були вороги, може, ще гірші, аніж фашисти, бо фашисти — чужинці, від них і чекати не можна було чогось іншого, а це ж ніби свої, ті, хто зрадив народові. Один із них за кількамісячну службу в гітлерівців так устиг онімечитися, що вже й зневажав рідну мову: мав у запасі з десяток слів іноземних і тільки ними обходився. А слова ті були: "хальт", "цюрюк", "швай-не" й ще кілька подібних. Сабантуй не хотів їх і згадувати, такі вони були препогані.

Так отож: Сабантуй і війна...

Вже точилися криваві бої, а Сабантуя все не брали до армії. Може, через похилий вік (було йому далеко за сорок), чи то через його малий зріст (метр п’ятдесят три од п’ят до маківки, а як притиснути чубчика, то й того менше), тільки майже всі чоловіки вже воювали на фронті, по декому встигла й похоронка прийти, а Сабантуй усе лишався дома. Дехто на його місці, може, був би й радий, бо війна є війна, там не медом пригощають, та ще в перші важкі для нас дні, коли німець сунувся, мов навіжений. Інший би зачаївся вдома, ще й бороду одпустив би, та згорбився б у спині, прикидаючись зовсім уже немічним, тільки не Сабантуй: те, що його не взяли разом з іншими до армії, він сприйняв як велику образу. Бігав, кажуть, майже щотижня у військкомат, кричав там і бешкетував, доки йому таки виписали повістку і сердито наказали явитися на збірний пункт для відправки на фронт. Сабантуй повертався додому іменинником. Його уява малювала, як він зайде до хати і скаже: "Ну, жінко, збирай на війну!"— як поблідне його Мокрина Петрівна, а

потім проплаче всю ніч, як проводжатимуть його потім усім селом, проводжатимуть і гомонітимуть скрушно, що от тобі й Сабантуй, а ми, бач, думали... Сабантуй уже був думками на фронті й дивував усіх відчайдушними подвигами, якими — то не так уже і важливо... Чоловік мало не пританцьовував, поки й виткнувся з лісу і перед ним, як намальоване, постало рідне село: з вечірніми мирними димками до ще світлого неба, з тихими вуличками й задумливими хатами, з ласкавими вербами понад левадою. Отут його наче вдарило в груди, і він, може, вперше відчув, яке йому все оце дороге, таке дороге, що защеміло в очах, і притихлий, весь перейнятий смутком він повільно йшов селом — придивлявся до всього, наче бачив уперше.

Потім були проводи, був скупий плач Мокрини Петрівни, сльози інших жінок, які тужили не так за Сабантуєм, як за своїми чоловіками, що воювали на фронті; не обійшлося, звісно, й без чарки, і ніхто не побив Сабантуя, хоч він за своєю поганою звичкою сікався то до одного, то до другого, і Мокрина Петрівна не спровадила Сабантуя в сарай, у домашній отой витверезник, а вклала в чисту постіль і ходила коло нього, як біля малої дитини. А тоді настав ранок, і була знову чарка: й дишлова, і прощальна, і та, що гладить далеку дорогу, що одвертає всі осколки та кулі, й голова колгоспу розщедрився на парокінну підводу — одвезли Сабантуя в район, так що він паном прикотив під самісіньку станцію.

Я не знаю, чи дуже зраділи Сабантуєві в армії,— сам Сабантуй про це скромно одмовчувався. Розповів лишень знехотя, як його обмундировували і як старшина-каптенармус сердито кричав, що це армія, а не дитячий садок. Врешті Сабантуєві підібрали сяку-таку одежину, з якої він тільки того, що не випадав, і він став у стрій, останній в колоні, й було йому на маршах найважче, бо останній тільки й знає, Що підтюпцем наздоганяє передніх, і всі командири чомусь найбільше кричали на нього й намагалися якнайшвидше спекатися його. Так Сабантуй побував і в піхоті, і в саперах і? ще й не дійшовши до фронту, потрапив нарешті в санбат, і майор, начальник санбату, довго роздивлявся Сабантуя, не знаючи, певно, куди його приткнути.

Врешті спитав:

— Коня запрягати вмієш?

Сабантуй відповів, що до війни працював у колгоспі їздовим.

— Будеш і в санбаті їздовим,— вирішив з полегкістю майор та й передав його старшому сержантові, командирові взводу їздових. Старший сержант, вусатий, похмурий, підвів Сабантуя до пари гнідих, суворо спитав:

— Бачиш, що це таке?

— Бачу,— відповів Сабантуй.

— Гляди ж мені, щоб були, як в аптеці! Сам під кулі лягай, а щоб вони були цілі! Зрозумів?

— Так точно, зрозумів!— голосно й весело, як і годиться в армії, відповів Сабантуй.— Щоб були, як в аптеці, а літали під хмарами!

— А де твоя зброя?— вже лагідніше запитав старший сержант, немов Сабантуй був винен у тому, що не доріс до нормальної гвинтівки. І, трохи подумавши, додав, що Сабантуєві все ж доведеться взяти трьохлінійку, доки дістануть карабін, бо який із нього буде боєць без зброї, бо, приміром, везтиме він поранених, а тут раптом німці,— чим буде відстрілюватись? Сабантуй слухав поштиво, як слухають начальство, що б те не казало, і старший сержант одпустив його від себе зовсім прихильно.

Так і прижився Сабантуй у санбаті, з першого ж дня, як то кажуть, уписавшись у його неспокійне мандрівне життя.

Дні тоді були лихі та непевні, наші все відступали, німець тиснув і тиснув, іноді не встигали нап’ясти намети й прийняти перших поранених, як лунала команда згортатися, та пошвидше, щоб не лишитися у ворожім тилу. Нерідко долітали й снаряди, і кулі посвистували, а то й літаки бомбили, і Сабантуй боявся найбільше отих літаків, бо одного разу провів кілька хвилин віч-на-віч із німецькою бомбою. Було це на Кіровоградщині, в невеличкому лісі. Сабантуй здав поранених, розпряг коней, як тут заревіло, засвистіло, застогнало й завило, і Сабантуй незчувсь, як опинився під возом. Тільки припав до землі, як поруч щось бухнуло, що й задвигтіло все, і бомба — ось вона!— поповзла, поповзла та й... зарилася коло нього.

Була вона тупорила й пузата, завбільшки з добрячу льоху, Сабантуй міг би до неї й доторкнутися, аби поворухнув рукою, й одштовхнути від себе подалі, але в тому й біда, що йому враз одібрало руки і ноги,— лежав, мов цурупалок, та дивився на бомбу. І за ті кілька хвилин, поки його, напівживого, дістали з-під воза та привели трохи до тями, він устиг сотню разів померти і сотню разів воскреснути, а потім через тридцять із гаком років казав мені, пригадуючи, що, хай йому й цур, отаке пережити,— не побажав би й найлютішому ворогові!

Отак і воював Сабантуй, не копаючи окопів, не стріляючи, не одбиваючи ворожих атак, не піднімаючись у контратаки, але добре усвідомлюючи, що без нього та його коненят (яких він беріг, як власних дітей, підсвідомо відчуваючи, що, доки коні цілі, доти й він у санбаті) не могла обійтися війна, яка не тільки вбивала та ранила, а й витягувала з-під осколків та куль тих же поранених, лікувала їх: спершу в санбатах, у армійських шпиталях, а потім у глибоких тилах. І невідомо, де лилося більше крові: в окопах, у лихоманці скоминущого бою, коли біль свіжої рани ще сприймається глухо і тупо, чи на операційних столах, під скальпелями змучених, знесилених, з ніг до голови в червоне забризканих лікарів та медсестер. Сабантуй сам виносив не раз із тих наповнених стражданням наметів відра одрізаних рук та ніг, і тепер, коли часом стрічає отакого безрукого чи безногого, йому все здається, що і його руку чи ногу він десь прикопав у липні сорок першого.

Саме в липні, а не пізніше, бо на початку серпня, в ніч тривожну й безсонну, санбат потрапив у оточення разом із дивізією, знекровленою в оборонних боях. Сабантуй і досі не може пригадати спокійно ту ніч, коли їх підняли по тривозі й наказали пошвидше збиратися. Довкола миготіло й гриміло, весь ліс був потривожений червоними відблисками, чорні, обвуглені дерева гойдалися й корчились, а підсвічене загравами небо нависало низько і моторошно. Поміж наметами бігали люди, виносячи тяжкопоранених, а легкопоранені самі добиралися до возів і втрамбовувалися так, що нікуди було й руку просунути. Сабантуєві поклали двох, він сам помагав їх всаджувати і одного з них, старшину, одразу ж упізнав, бо сам же й підвозив його з передової в санбат. Тільки тоді той був геть заюшений кров'ю, а тепер білів од бинтів. Був він важкенький, нівроку, санітари попихтіли, доки переклали його з носилок на воза, а він їх іще й лаяв, бо якби не лаявся, то мусів би, мабуть, стогнати; Сабантуй добре пам'ятав його потрощені ноги. Другий солдат був поранений у груди, либонь, прямо з операційного столу, бо від нього різко тхнуло ефіром, а жовте обличчя застигло, як у мерця. Був він зовсім ще хлопчиськом, Сабантуй найдовше провозився біля нього, підкладаючи сіно з усіх боків.

Вмостивши поранених, сам заліз на підводу, чекав команди. Доки збирався, запрягав коней і возився з пораненими, мов не так було лячно, а коли непорушно сів і прислухався до гуркоту, який дужчав і дужчав, обтікаючи їх зліва і справа, тоді Сабантуя пройняв страх. Два вогняні вали здійнялися до хмар — криваві та моторошні. В них без кінця щось миготіло й спалахувало, гуркотіло та бухкало, звідти, наче жарини, тяглися вусебіч довгі цівки трасуючих куль. Вже й сліпому видно було, що німець зім'яв нашу оборону й просувається навально вперед, а тут усе ніяк не могли впоратися з наметами (та кидали б їх, кому вони зараз потрібні, рятували б швидше поранених, довозькають-ся, доки німець на п'яти наступить...). Сабантуєве занепокоєння передалося, здавалося, й коням: переступали неспокійно з ноги на ногу, повертали до нього важкі свої голови, з червоних очей от-от мав вихлюпнути переляк.

Врешті пролунала команда і довжелезна валка рушила з місця.

Спершу їхали лісом. Вузька дорога петляла то туди, то сюди, оминаючи яри та болітця, під колеса потрапляло коріння — трясло, мов на бруківці. Сабантуй вже і язика прикусив, а як же було терпіти пораненим!

— Тихіше, батя, тихіше!— крізь зуби просив старшина. Сабантуй і радий би їхати повільніше, та боявся відстати, до того ж напирали ззаду, а ліс аж стогнав од невпинного гуркоту.

— Потерпіть, хлопці, вже недовго,— примовляв Сабантуй і лаяв люто дорогу, що пошвидше б кінчалася, бо скільки можна отак мордуватися. І коли вибралися нарешті з лісу й колеса покотилися по м’якому та рівному, всі полегшено зітхнули, тільки не надовго.

Незахищені лісом, вони одразу ж пірнули в громовиння, у спалахи. Весь простір, висвітлений нещадно ракетами, то роздавався вшир, то конвульсійно стискався, він рухався, горбився, корчився поміж вогняними валами, що накочувалися прямо на них, клекотіли вибухами. Ось над колоною рвонуло і блиснуло, там одразу ж змішалося, збилось докупи, болісне іржання прорізало простір, мов тим іржанням накликане, зблиснуло ще раз... І ще... Хтось нестямно закричав:

— Розбігайся!..

Сабантуй не став чекати, доки вибухне і над ним,— звернув із дороги, погнав коней ріллею. Віз підскакував так, що, здавалося, от-от перевернеться, коні мчали галопом, а позаду наростав різкий свист, гостро втикаючись у спину, в потилицю. То справа, то зліва виростали криваві куші, обсипали осколками й груддям. Сабантуй гнав коней до лісу, в рятівну чорну стіну, і йому вже здавалося, що на оцій оголеній, висвітленій до найменшої грудки рівнині не лишилось нікого — тільки його самотня підвода та ворожі гармати, що безперервно стріляють по ній.

З розгону влетіли у ліс. Затріщали кущі, по обличчю, по грудях боляче захльоскало, гуцикнуло так, що Сабантуй ледве втримався на возі; коні пробігли ще трохи і стали: віз зав’яз у гущавині. Сабантуй кинув віжки, посунувся з воза. Все в ньому млосно тремтіло, земля вислизала з-під ніг, а серце гупало так, що боліло у ребрах. Сабантуй все ще не вірив, що лишився живий та неушкоджений: обмацував голову й плечі і на великий свій подив пересвідчувався, що на ньому все ціле. Аж тоді згадав про поранених.

— Що, хлопці, живі?

— Гад ти повзучий!— озвався старшина.— Німці не добили, так ти нас узявся?

— Ти диви, ще й лається!— весело сказав Сабантуй: так він зрадів, що з старшиною нічого не сталося.— У самої смерті побували в зубах, а він іще й лається!

— Побув би ти в моїй шкурі!— відповів старшина.— Вішати таких мало!

Сабантуй і на це не образився: в самого в голові гуло, а як же йому було, тяжкопораненому? "Полайся, чоловіче, полайся, може, полегшає". Обійшов воза з того боку, де лежав молоденький боєць. "Ось хто мовчить!.. Чи хоч дихає ж?.. Дихає — хрипить, як у діряву гармошку..." Поправив шинелю, що геть збилася, під голову сіна підмостив. Торкнувся обличчя, а воно аж пече. Знайшов пляшку з водою, змочив бинт, витер обличчя.

— Не знаєш, як його звати?— спитав старшину.

— Не знаю!— неприязно відповів старшина.— Знайшов час питати?.. Розвертай краще коней!

— Куди?— здивувався Сабантуй.

— За санбатом. Чи будемо стояти, доки й німець наскочить?

— Німець сюди не поткнеться,— заперечив Сабантуй: жодна сила у світі не примусила б— його виткнутися з лісу.— Німці там колошматять. Чуєш, що робиться?— Там і справді гуркотіло, не вщухаючи.— Ото наш санбат добивають.

Старшина, мабуть, теж зрозумів, що поткнутися зараз у поле — вірна погибель. Запитав уже примирливіше:

— То що будемо робити?

— Будемо чекати, доки оце перемелеться... Та в ліс поглибте заїдемо. Щоб не дістали...

Сабантуй вивільнив коней, узяв за вудила, повів у глиб лісу. Вибирав, де росли не так густо дерева, щоб не застряла підвода. Невдовзі натрапили на просіку. Сабантуй зупинив коней, прислухався: чи нікого поблизу не чутно? Мовби нікого. Лиш тоді вивів коней на просіку.

Проїхав кілометрів два. їхав би, може, й довше, та старшина знову почав кричати, що попадуть вони прямо німцям до рук, і Сабантуй зупинився. Вибрав галявину, щоб було де пастися коням, заховав воза так, щоб не видно його було з просіки:

— Ну, хлопці, давайте хоч трохи здрімнемо. Бо невідомо, що нас чекає попереду.

Дістав шинельку, заліз під воза. Одну полу під себе, другу — на себе, пілотку поглибше на вуха — от і готова постіль. Побачила б оце його Мокрина Петрівна — умерла б! А Сабантуєві не мулько й не

холодно. Сабантуєві затишно навіть: дах над головою, бомби з неба не падають — чого ще треба? От на душі тільки тривожно, що одбився од своїх, але й тут, дасть бог, якось викрутиться, голова ж іще є на плечах, не одірвало сьогодні,— отоді було б гірше! Та ще одиноко якось — аж груди стискає. І так захотілося Сабантуєві перемовитися словом, що він і не витримав — тихенько покликав:

— Не спиш, старшина?

Угорі нічичирк, хрч Сабантуй з-під пілотки і вухо вистромив: "Таки поснули. Ото, бідолахи, намучились! Та воно і не дивно. Осьо в мене і то кісточки всі болять. А їм як дісталося?.." Повозькався, повозькався, та й, позручніше вмостившись, заснув.

Прокинувся на світанку від того, що замерз. Виставив голову: все довкола аж сизе од роси: і трава, і дерева, і коні. На конях темні патьоки, мов од дощу. Стоять непорушні, дрімають. І тиша довкола. Така незаймана, наче війни й не було. Скільки не вслухався Сабантуй — жодного звуку на сході: "Війна скінчилася, чи що?"

Виліз з-під воза — хлопці ще спали. Старшина зарився у сіно — тільки оббинтовані ноги біліють, а другий геть розметався і шинельку скинув — лихоманило, мабуть, палило вночі. І все на ньому мокре од роси: і бинти, й одежина. Прикрив його Сабантуй обережно шинелею, щоб не застудився на додачу, побрів до коней. Коні заворушилися, повернули голови — дивилися так, мов усе розуміли, тільки й того, що слова мовить не можуть.

— Чого не пасетеся?— тихенько спитав Сабантуй.— Наїдайтеся, хлоп’ята, бо хто знає, що нас жде попереду.

Коні мов зрозуміли, що сказав Сабантуй: потягнулися до трави, здуваючи росини.

— Отак воно краще,— похвалив Сабантуй.— Ну, пасіться та не заходьте нікуди, а я піду та розвідаю, чого воно так тихо сьогодні.

Хотів був прихопити гвинтівку, почувався б із нею певніше, та боявся потривожити старшину: гвинтівка лежала в сіні, на дні, щоб ненароком не випала.

Вибрався на просіку, пішов по своєму сліду. Тут давно, здається/ не їздили — од його лиш підводи слід, якби хто захотів, то зразу знайшов би. Ось трава прим’ята, а осьо і пісок — колеса замало не по маточину грузли, як ті коні й витягували їх! Іде Сабантуй, прислухається — ніде й не шелесне. Навіть птахів не чутно. Аж моторошно.

По сліду звернув поміж дерева — дивувався сам собі, як учора отут пробрався по темному. Хоча — як припече, то й крізь шпарку пролізеш. Прокрався до крайнього куща, обережно голову вистромив: що ж воно попереду?

Попереду поле — буряки зеленіли. Не інакше — радгоспні, бо скільки зору — буряки й буряки. І по тих буряках, по свіжій тій зелені — розкидані підводи. Та боком, та догори дном, а та без передніх коліс — зарилися в землю, мов хотіли сховатися, коні, люди в бинтах — лежать, наче поснули. По всьому полю розкидані, вважай, весь їхній санбат,— і лікарі, й поранені, і їздові, й медсестри,— тепер уже мертві всі. Як бігли, так і падали, бо косило ж підряд: бач, скільки довкола вирв! Усе поле подзьобане. А ще трохи далі, там, де дорога, якою вони вчора з лісу і вибрались, якісь застиглі машини. Одна, друга, третя...— по всій дорозі, на буряковому полі. Придивився Сабантуй пильніше — танки! Та не наші — німецькі, з хрестами на плямистих боках. Так он хто їх цю ніч колошматив! Стережуть тепер, щоб ніхто не втік, чи по праведних трудах спочивають? Сабантуй не став чекати, доки танкісти проснуться, — задком, задком та знову до лісу.

Назад майже біг.

— Де був?— зустрів його старшина. Давно, мабуть* проснувся, а їздового немає, то всякі думки й лізли в голову. Дивився підозріло й гвинтівка в руках: під сіном знайшов.

— Ходив у розвідку,— відповів Сабантуй.

— То й що?—недовірливо старшина.

— Туди нам потикатись не можна — танки кругом... І весь санбат лежить покотом... Викосили всіх... Так що нікого тепер здоганяти...

Старшина, видно, повірив. Глянув спідлоба, попросив тихо:

— Пробач.

— За що пробачати?—вдав, що здивувався, Сабантуй: помітив усе і гвинтівку помітив.— Ти в мене вроді нічого не брав...

— Пробач, що недобре про тебе подумав,— пояснив старшина.— Прокинувся, заглянув під воза, а тебе немає... Ну, я й подумав... Що ти ноги на плечі та й подався додому... А нам, батю, без тебе хана. Отут би й подубіли...

"А таки подубіли б",— згодився про себе Сабантуй і, може, вперше подумав... серцем відчув, які вони безпорадні обоє. Як немовлята... От кинути їх — так обоє й загинуть™ Йому аж в очах запекло, аж зашкрябало в горлі, і, щоб приховати як-небудь збентеження, він удався до жарту:

— От і неправда твоя, старшина: я б, може, і втік, гріха таїть нічого, була така думка, так якби ж не коні та віз! Коней кидати жалко, а вас же не поскидаєш із воза? Тож тримайся його, старшина: доки ти на возі, доти і я біля тебе...

— Та вже буду триматися,— гірко всміхнувся старшина.— Недаремно ж ти вчора хотів нас повитрушувати...

Заворушився і другий: прийшов нарешті до тями. Закашлявся: губи почервоніли від крові.

— Пи-ити...

Голос тоненький, як пташине цівкання. "Скільки ж тобі років, вояче?"

Дістав баклажку з водою, підняв хлопцеві голову:

— Не спіши, а то захлинешся.

Напоїв, витер пораненому губи бинтом, поцікавився:

— Як же тебе, хлопче, хоч звати?

Той звів на Сабантуя очі. Довго не відповідав, наче не міг пригадати, а потім прошепотів ледь чутно:

— Юрко...

— Добре ж тобі, Юрку, дісталося — усі груди в бинтах!

— Не журися: будемо жити, солдате!— втішив товариша старшина.— Якщо одразу не вмер, то сто літ тепер житимеш. Ще й весілля згуляєм... На весілля покличеш?

Юрко мовчав. Дивився на старшину так серйозно і пильно, що той зніяковів. Закректав, скрутив цигарку. Сабантуй прикрив хлопця шинелею, запитав старшину:

— То куди будемо їхати?

— їдь куди знаєш!— сердито процідив старшина.— Хоч до чорта в зуби!

Дістав з кишені кресало і гніт, став щосили бити об кремінь. Іскри так і сипалися, а гніт не загорався.

— Одсиріли,— сказав Сабантуй.— Зажди, я сірника знайду.

Старшина продовжував затято лупити кресалом.

Сабантуй зловив коней, запріг. Сам ще до ладу не знав, куди має їхати: німці й позаду, й попереду, а за нашими і слід прохолонув. Був би сам: кинув би к бісу коней і воза — та й зашився б у якесь найближче село. Переждав, пересидів би лиху цю годину, а там було б видно. Може, одягнувся б у цивільне та й подався б додому. Отак і отак, Мокрино Петрівно, навоювався по самісіньку зав’язку. Позбувся всіх моїх командирів: одні серед поля лежать, інші на схід біжать — приймай тепер під своє командування...

Прийняла б, де поділася...

А зараз не може: поранених двоє. Знову згадав слова старшини: "Нам, батю, без тебе хана",— і відчув: нізащо їх не покине. Сабантуй не з таких. Та це все одно, що дітей малих кидати! Серця треба не мати, не кажучи вже про совість!.. І так розпалився на того, уявного, без серця та совісті, що попався б він зараз Сабантуєві — убив би його і не поморщився.

— Ну, ти, заразо!— люто закричав на коня ще й хвиць-нув по морді. — Все ти вибрикував би!— Хоч кінь і не думав брикатися.

Спершу їхав навмання, через ліс, якоюсь давньою дорогою. Не озирався назад — відчував якусь навіть неприязнь до старшини. "їдь куди знаєш! А коли що, то з кого спитають?.. Тобі добре отак, лежи й не думай нічого, а тут голова іде обертом!.."

Та згодом на душі в нього трохи розчистилось. Проясніло неначе. Довкола ж краса яка — господи! Все вогнями бризкає: і дерева, і трави. "День буде гожий — бач, як об-росило. І де вона й узялася — сухо ж було, аж у горлі дер-ло". А дорога стелиться вже лісом, лісом — дай боже, щоб він і не кінчався ніколи!

Заїхали згодом у справжнісінькі хащі. То сосни були, і вільхи, й берези, і молоденький поміж ними підлісок, і пронизані сонцем галявини, а це мов під воду зелену пірнулй. Скрізь, куди оком не кинь,— могутні дуби. Зімкнулися стіною, дорога повужчала, потонула в мохові, запахло грибами і тліном,— все, що впаде, отут і зогниє, не просушене сонцем. І жодного птаха, жодної живої істоти. Тиша — немов у могилі.

— А що, старшина, як ти думаєш, куди оце ми їдемо?— обернувся Сабантуй: довго сердитися він не міг. Та й гнітила його оця лісова понурість,— Мо й справді до дідька в гості?

— Може, й до дідька,— відповів старшина.— Хай уже буде дідько, аби не фашисти.

"Що правда, то правда,— погодився про себе Сабантуй. Пригадав знову поле і розметаний по ньому санбат.— Отим бідолахам зараз уже все байдуже! Лежатимуть, доки й кості зотліють. А десь же то їх ждуть, десь виглядають..."

— А що, старшина, жінка в тебе лишилася вдома?

— Лишилася...

— І діточками, мабуть, бог не зобидив?

— Та не без цього...

— Маленькі ще, мабуть?

— Та вже ж не дорослі!

Сабантуй хотів ще спитати, чи скучає за ними, але не посмів: старшина вже без того сердився. Ото, який недоторканий! Сабантуй і собі одвернувся від нього, занокав на коней.

Покотилися швидше. Коні дружно трюхикали лісовою дорогою, що вела все далі у нетрі. Дуби ставали все вищими, а з могутніх стовбурів звисав пасмами сивий мох. їхали так, може, з годину, від одноманітного руху Сабантуй почав куняти, коли старшина несподівано скомандував:

— Ану, зупини!

— Що там?

— Коней притримай!

Сабантуй натягнув віжки. Старшина весь подався вперед, у щось вслухався, він аж рукою на Сабантуя махнув, щоб той не ворушився, ось обличчя його стало ще напружені-шим:

— Чуєш?

Сабантуй теж повернувся в той бік, приклав долоню до вуха:

— Собака, чи що?

Тепер і він почув ледь виразний гавкіт, попереду, куди вони їхали.

— Село або хутір,— сказав старшина.— Так їхати далі не можна.

Сабантуй і сам знав, що не можна. Мало на кого може гавкати та далека собака! А може, на німців? Доведеться знову йти у розвідку. Та ще й у такій одежині. Здалеку видно, по кому стріляти.

— Хоч поснідати перед смертю, чи що?— Вигріб із сіна мішок, дістав сухарі, брикети горохові. Годилося б їх зварити, та де ж у біса звариш! І в чому? Було відро, так загубив уночі в отій катавасії.

— Запивай ось водою, щоб не так дерло в горлі... А Юрко спить чи без пам’яті?

Старшина ворухнувся невдало — аж зблід, за оббинто-вані ноги вхопився: *

— У-у-у,— крізь зціплені зуби.

— Болить?

— Вогнем наливає... Стиска, мов обценьками...

— Здерти, б їх зараз та накласти нові. Бач, зашкарубли од крові.

— Хай уже потім... Як узнаєш, що там попереду...

Сяк-так поснідавши, Сабантуй став збиратися в дорогу.

— Бережи ж себе, батю!

"Берегтиму, аякже! Ще життя не набридло". Прив’язав коней до дуба, постояв, вагаючись: брати гвинтівку чи ні? Вирішив краще не брати.

— То ви тут не переживайте: я швиденько й вернуся.

Тільки рушив — гавкіт урвався. Сабантуй аж завагався:

"Мо вчулося?" Постояв, постояв, потім знову пішов: треба таки довідатися, що там попереду.

Попереду була простора галявина, обнесена акуратно парканом. Власне, це був і не паркан — низенькі штахетини, вистругані, вилизані всі до одної ще й пофарбовані в блакитне. Блакитний той колір засяяв ще здалеку, він був настільки несподіваний, особливо після пережитої ночі, після днів у санбаті серед червоного й чорного, що Сабантуй спершу й не зрозумів, що то таке, доки не підійшов майже впритул. Паркан наче цвів ніжно й блакитно, і від того цвітіння вся широка галявина набувала такого святкового виду, наче люди, які жили в отій хаті, що стояла якраз посередині, готувалися саме до великого свята. Тож і хату прибрали, як лялечку: побілили стіни, пофарбували в той же блакитний колір рами, ставні та двері, а дах аж яснів світло-червоною фарбою. "Чи їм і війна — не війна?"— все більше дивувався Сабантуй, бо й сарай, і повітка, і саж теж світилися блакиттю, і навіть будці собачій вдосталь дісталося тієї веселої фарби. Звідти вже й пес виліз: чорний як сажа, завбільшки з теля. Побачив Сабантуя — кинувся прямо на нього. Сабантуй аж за тином присів — ну, пропав!— а пес нап’яв дріт, як струну, загарчав, давлячись чорною піною, і стільки люті було в тій поставі собачій, що в Сабантуя мурашки по спині побігли. "Це ж як одірветься — і кісточок не полишить!" Пожалкував, що не при гвинтівці, хоч такого звірюку навряд чи й куля узяла б, але робити нічого: не спускаючи настороженого погляду з собацюри, що аж хрипів на ланцюзі, підійшов до воріт.

— Хазяїни!

Ніхто не озивався, хата світила порожніми вікнами, тільки пес валував усе дужче, намагаючись дорватися до непрошеного гостя,— Сабантуй хотів уже плюнути та повернути назад, як раптом із-за сарая стало витикатися щось волохате й буре, так мов хтось рачкував у кожухові, вовною назовні. "П’яний, чи що?"— подумав Сабантуй та й похолонув одразу: вивалившись із-за сарая, на нього дивився ведмідь. Це був молоденький ще мишко, з головою непропорційно великою та з маленькими, як тернини, очима, що світилися зацікавлено і добродушно, але цей дикий звір був ще страшніший од собаки, і Сабантуй — цур йому й пек!— став задком, задком одступати до лісу. Він, може, отак і сховався б за деревами, коли б не ткнувся спиною у щось пружне й м’яке, а над його головою не пролунав голос:

— А що ти тут робиш?

— Гух!—Сабантуй стрибонув так, як ще не стрибав ніколи. Учепився за штахетини, заплющив очі.

— Поламай-но паркан, поламай!— мовив той же голос погрозливо.

Сабантуй зіщулився — ну, зараз вріже! А позаду вже лагідніше спитало:

— І довго будеш паркан обнімати?

Одірвався од штахетини, оглянувся: жінка! Та не просто жінка — статуя! У них у райцентрі отака серед площі стоїть, на постаменті гранітному. Сабантуй, коли мимо

проходив, завжди дивувався: ая-я-яй, скільки ж то чавуну в неї вбухали! Не менше як пудів сто.

— Звідки прибився?

Сабантуй облизав пересохлі губи, всміхнувся запобігливо. Щоб виграти час, у свою чергу спитав:

— То ви, знацця, хазяйка?

— Ну, допустим, хазяйка.

— Й отут живете?

— Отут.

— Самі чи з хазяїном?

— Сама.

— А де ж, вибачайте, хазяїн?

— Прогнала.— Тут у її очах, чорних, вогнистих, зблиснув неприхований насміх:— А ти що так допитуєш: чи не свататися зібрався?

— Можна й посвататися —діло не хитре,— зовсім ожив Сабантуй.— Як вас звати, якщо не шекрет?

— Ну, Христина. *

— А, звиняйте, по батькові?

— Батька звали Захаром...

— Я, Христино Захарівно, скажу, як на сповіді: скільки на світі живу, а такої, як ви, ще не доводилось бачити. Отакої статурної... В мене, признатися, як на вас глянув, все обмерло...

— Чи не тому так чіплявся за штахетини?

— Штахетини — то діло особе... Це ви їх фарбували?

— А хто ж!

— Ото що значить — жінка! Мужчина нізащо так не зміг би... Та й ловко ж у вас усе вийшло — ну, як на картинці!— прицмокнув Сабантуй.

— Ну, годі тобі солов’єм заливатися — кажи, чого хочеш?

Сабантуй глянув хитренько на подобрілу хазяйку, вдав, що вагається.

— Я б вам сказав, Христино Захарівно, тільки це великий шекрет... Ну, та, мабуть, скажу... Ось нахиліться сюди...

І коли Христина Захарівна схилилася над ним, мов гора, він прошепотів їй на вухо:

— Генерал.

— Який генерал?— не зрозуміла Христина Захарівна.

— Тс-с-с,— Сабантуй оглянувся так, мов хтось їх уже підслуховував. — Не кричіть так голосно, бо ще хтось почує... Генерала везу, самого главного... Отого, що над усіма нашими військами командує.

В жінки аж очі виросли — Сабантуєві цього тільки й треба. В" жінці пробуди лишень цікавість, а там із неї хоч вірьовку сукай. Скільки разів рятувався отак од праведного гніву Мокрини Петрівни: щось як сплете, вона і вуха розвішає.

— Я вам, Христино Захарівно, все розкажу, тільки не тут. Воно хоч і немає нікого, а береженого, як то кажуть, і бог береже.

— Ходімо до хати,— хитнула головою Христина Захарівна.

Сабантуй не став ждати, доки його вдруге запросять,— подріботів за хазяйкою.

— Собачка, надісь, не одірветься?.. Цюцю, цюцю, ну, годі тобі!— "Щоб же ти на отому ланцюгові й повісився!"— А ведмедика, звиняйте, де доп’яли?

— У цигана виміняла.

І ведмедик нівроку: йде за Сабантуєм, принюхується. Сабантуй аж сідниці підібрав, щоб штани одвисали побільше: як задумає, стерво, кусати, то краще хай уже за штанину!

Благополучно добралися до хати.

— Та й чисто ж у вас!—знову ожив.— Що то значить — хазяйка! Я, Христино Захарівно, біля порога постою, щоб не наслідити.

— Проходь, чого там,— милостиво дозволила хазяйка. І Сабантуй. навшпиньках перебіг до столу. Примостився на лаві, роздивляється, цмокає, от Іде житуха! Підлога червона аж сяє, стіни білі як сніг, а навпроти, на величезному ліжкові, подушки горою. Сабантуй коли уявив, як Христина Захарівна у постіль ту лягає, то й слину ковтнув.

— Я, Христино Захарівно, признатись по щирості, до отаких, як оце ви, не байдужий ще змалечку...

— Ладно тобі... Балабон...— А не розсердилась — усміхнулась навіть. — їсти будеш?— спитала, наче хазяїна.

Сабантуй, хоч і гриз нещодавно сухарі з горохом, одразу ж голод відчув — за солдатською звичкою.

— Хіба що разом із вами,— відповів делікатно.

— То сідай ближче до столу. Та руки піди сполосни... Ви там у армії не дуже вмиваєтесь?

— Це дивлячись де. У нас, у санбатові, без цього не можна ніяк. Щоб не завести інфекцію. Так що руки в нас чисті.

Однак пішов до вмивальника — такого ж, як і штахетини, блакитного. Христина ж Захарівна тим часом готувала на стіл: поклала пухку паляницю, поставила молока повен глечик, мед у тарілці, дві чашки великі.

— Сніданок не зготувала сьогодні — ходила на пасіку.

— А ви, звиняйте, десь робите чи, може, так?

— Лісничиха я. Як мужика витурила, так за нього й призначили... Та ти їж, не соромся. Молоком, гляди, не дуже поять у армії?

— Яким молоком! Більше шрапнеллю. Як наїсися, то хоч од німця одстрілюйся...— П’є Сабантуй молоко, не забуває й про мед: набирає прямо ложкою та на хліб білий, пухкий — смачнішого, здається, скільки

й жив, ще не пробував. ~ А Христина Захарівна, одставивши чашку, з Сабантуя очей не спускає:

— От люблю, як добре їдять!

Сабантуй ще дужче старається. Одну чашку випив і другу спорожнив. А на третій застряв.

— Звиніть, більше не можу... Оце наївся — на місяць наперед! *

Прибрала Христина Захарівна з столу, а потім спитала:

— Так де ж твій генерал?

"Бач, не забула. Ну, якщо тобі так хочеться, матимеш і генерала",— Сабантуй втаємничив обличчя, спитав майже пошепки:

— Німців поблизу немає?

— Які там німці! Тут свої не появилися жодного разу. Всі обходять бочком.

— От і добре... Я, Христино Захарівно, поділюся з вами великим шекретом: генерал передітий у форму солдатську, щоб ніхто його не впізнав та не видав. Так що й ви, як побачите, не подавайте виду, що знаєте, хто він такий... І ординарець із ним на підводі лежить: одна черга обом і дісталася. Слабі дуже обоє,— скрушно зітхнув Сабантуй.— Боюся, що й не довезу...

— Так куди ж ти їх везтимеш?— сплеснула в долоні Христина Захарівна: велике обличчя її наповнилось жалем.— Вони ж і помруть у тебе на возі!

Сабантуй тільки руками розвів безпорадно: а що мав робити?

— Вези до мене!— наказала рішуче Христина Захарівна.

— А тут, вибачайте, ніхто не застукає? Розумієте: генерал.

— Та ми їх покладемо на пасіці. Туди ніхто, окрім мене, дороги не знає.

— На пасіці — то ще, мабуть, краще!— повеселішав зовсім Сабантуй. — Та ми недовго й пробудемо: як тільки трохи поправляться, так і вирушимо далі.

А про себе вже вирішив: бути скільки зможуть. Куди поспішати — німцям у зуби? Поживуть, рознюхають, що та як, а тоді вже і вирушать. І хлопців обох треба підлікувати хоч трохи, бо, справді, отак на возі й помруть. Особливо Юрко... Добре б їм перебинтувать рани, обробити як слід, так де ж візьмеш того лікаря? Або фельдшера навіть.

— Лікаря чи фельдшера у вас поблизу немає?— запитав уже дорогою.

— Найдемо.

— Аби ж тільки погодився прийти.

— Приведемо.

"Ця приведе!—захоплено глянув Сабантуй на могутню спину Христини Захарівни.— І не захочеш — підеш... Жити б з такою і горя не знати: нагодує й пригріє..." Тут Сабантуєва уява намалювала таке, що він аж спіткнувся на рівному.

— Он і віз наш, Христино Захарівно!—сказав, наперед забігаючи.

— Бачу... Не лізь тільки під ноги.

Побачивши "генерала", була трохи здивована, що такий молодий. Років тридцять, не більше. Та недовго його й роздивлялася: підійшла одразу до іншого. До Юрка, "ординарця". Той знову був непритомний. Схилилася над ним, доторкнулася до обличчя долонею.

— Та він же зовсім горить!—сказала жалісливо.— Вези швидше у двір!

" — А на пасіку?— нагадав Сабантуй.

— На пасіку потім.

І весь час, доки й до двору доїхали, йшла біля Юрка. Взяла потім на руки, понесла до хати.

— Оце жінка!— свиснув захоплено старшина.— Не інакше — татусь був ведмедем! Ото не її молодший брат вигляда з-за сарая?

Сабантуй не встиг відповісти: Христина Захарівна вже виходила з хати. Підійшла до підводи, руки наставила:

— Давайте, я і вас занесу.

— Що ви, я сам!— розгубився старшина.

— Давайте, давайте!— І не встиг старшина оком зблим-нути, як опинився на руках.— Ноги підтримуй!— скомандувала вже Сабантуєві. Той підхопив забинтовані ноги, щоб не гойдалися, поглядав втішено на старшину: а що? Ото так тобі й треба!

Занесли старшину не до тієї кімнати, де їв Сабантуй, а через сіни навпроти. Тут стояли два ліжка і стіл посередині, а на стінах над фотографіями висіли вишивані рушники. З усіх фотографій дивилася Христина Захарівна: де зовсім ще юна, де всміхнена, а де й серйозна. Сабантуєві хоч нема коли роздивлятися, а все ж устиг помітити дещо. Особливо оту фотокартку, де Христина Захарівна не сама, а вдвох з чоловіком. Гевал, не менший од неї, ще й руки — мов ті лопати. Чим же він їй не догодив?

— Отут і побудете, доки хоч трохи оклигаєте,— сказала Христина Захарівна, вклавши поранених.— А я сходжу на село: по фельдшерицю. Лікаря в нас і до війни не було, їздили до району, а фельдшериця лишилася.

— Німці сюди не навідаються?— запитав занепокоєно старшина: лежав під покривалом у самій білизні, наче в шпиталі! І дух шпитальний поширився по кімнаті — дух крові та йоду.

— Та чого б їм у глушину таку пертися! В добрі часи й то по тижню живої людини не бачили. Вони ще і в селі не були... %

Згодом почала збиратися в село: тривожив Юрко. Метався на ліжкові, кашляв, стогнав, намагався здерти бинти, що рудим панциром сковували груди. Ніс загострився, під очима почорніло, все просив води — не міг напитися. Сабантуй боявся, що хлопець не дотягне до вечора

— Будь біля нього!— наказала Христина Захарівна.— А я постараюсь пошвидше...

Вивела коней з підводою, по-чоловічому скочила на передок, цвьохнула — тільки тупіт розлігся. Сабантуй ще попередив, щоб не одібрали коней у тому селі, та Христина Захарівна тільки головою мотнула: хай лишень спробують! І Сабантуй одразу ж повірив, що ніхто не насмілиться.

Сидів коло Юрка, міняв часто рушник, в холодній воді •ламочуючи,— хлопець од того мов заспокоївся трохи. Дивився на нього, і серце стискалося. Наче над рідним сином сидів, хоч дітей у нього й не було. Хотілося, дуже хотілося мати синка, особливо в перші роки, коли одружилися, та Мокрина Петрівна, хай їй легенько тикнеться, так і не понесла жодного разу. Тільки даром старався... А вона ще на нього була і в претензії: ти, мовляв, винен у всьому! Бач, Де правда на світі! Та при чому ж той півень, коли курка ледача? Ляпнув якось Сабантуй, до живого допечений, що дай йому золю, він їй хоч сто синів принесе, так Мокрина Петрівна після того його поїдом їла. Як затримається де, так і накриває мокрою рядниною: "Признавайся, до кого заходив!" — "Та відчепіться од мене — до кума заходив!" — "Знаю я твого кума: знову до Варки заскакував, цап недоношений!" І так махне рогачем, біля печі орудуючи, що — не ухилився Сабантуй — голову провалила б!

А Христини Захарівни нема та й нема. Вже й година збігла, і друга. Сабантуй усе виймає годинника та одкриває срібну кришку, суціль медалями вкриту, ще й помережану не нашим письмом. Годинникові цьому й ціни не складеш: подарував його Сабантуєві один капітан, що його до санбату підвозив. Капітан був людиною веселою: куля в плечі, а він ще жартує, до молоденької сестри залицяється (це вже коли на перев’язку вели: з одного боку — Сабантуй, а з другого — сестра). Сабантуй його й до вокзалу підвозив, у санітарний ешелон. Як прощалися, капітан і спитав:

"Чим же тобі, папашо, віддячити, що ти отак возився зі мною?— лапнув по кишені рукою та й витяг за ланцюжок заморське оце чудо.— Бери, володій та знай нашу добрість танкістську!"

Дивиться Сабантуй на стрілки готичні, губами ворушить, час вираховуючи: таки довгенько немає Христини Захарівни. Чого б це вона так забарилася? Вже й старшина занепокоївся — спитав, де гвинтівка.

— Як де?— на підводі лишилася.

Старшина давай лаятись, хоч Сабантуй і вини особливої не відчував за собою. Куди ж голові тій про все пам’ятати, коли один поранений тяжко, а другий зовсім помирає! Та й нащо ота пукавка? Одстрілюватися? Дуже ти, чоловіче, постріляєш із неї, як підкотять танками! Бачив, як учора стріляли?..

— Та який з тебе воїн після цього?— кип’ятивсь старшина.— Оце ти так воюєш?

— А я й не воюю,— відповів Сабантуй.— Моє діло — возити поранених.

Старшина спересердя сплюнув.

"Поплюй, чоловіче, поплюй. Ось вернеться хазяйка, вона тобі наплює!"

Надворі смеркалося, коли врешті заторохкотіла підвода. І собака — раз гавкнув і вмовк: видать, що свої. Вискочив Сабантуй із хати, а Христина Захарівна вже повертає до ганку. В коней боки змокрілі, ходором ходять. І ще одна жінка на возі: зовсім старенька. Волосся сиве, й обличчя геть зморщене. Подає сумку, шамотить ротом беззубим:

— Потримайте, молодий чоловіче.

"Скільки ж їй років?— дивувався Сабантуй.— Не менше дев’яноста!"

З воза, однак, злізла самотужки — пошкутильгала до хати.

— Показуйте, де ваші хворі.

Возилася з ними до півночі, особливо з Юрком. Сабантуй у неї був за асистента: підтримував хлопців, подавав теплу воду, виносив

закровлені бинти, Христина Захарівна в кімнату майже не заходила. Як побачила, що кров ллється з рани, зблідла одразу, то й вибігла в сіни. Поралася в другій кімнаті. Гріла воду, рушники подавала, жалісливо питала:

— Скоро там?

Після перев’язки обом полегшало. Старшина і зовсім ожив: казав, що заново на світ народився. І Юрко до тями прийшов — не так важко кашляв. Навіть раз усміхнувся, коли фельдшерка йому сказала, що тепер скоро поправиться. І попив молока. Трохи, з півчашечки, молоко, що лишилося, було аж рожеве, але головне, що став уже їсти* Сабантуй хоч і недавно в санбаті, а знав: коли поранений їсть, то є надія, що виживе. Отой, що й крихти до рота не бере,— отому світить могила!

— Житиме!— сказав Христині Захарівні.— Теперечки житиме!

Фельдшерка лягла спати з пораненими, сказала, що додому поїде завтра. А Сабантуєві мов і немає вже місця в хаті. Та хіба йому первина: переночує на возі. Ось довечеряє та й піде з хати. Возив ложкою молочну локшину, говорив, не вмовкаючи,— дуже ж бо якось дивно Христина Захарівна поглядала на нього. Гляне та й усміхнеться про себе. Так, мовби знала, які думки в Сабантуя за словами отими ворушаться. Звелася потім, потягнулась солодко:

— Ох, щось я натомилася сьогодні... Доїдай, а я перестелюся тим часом.

Сабантуй більше вдавав, що їсть, все зиркав на ліжко. А вона збила перину, простинею новою заслала, ще й дві подушки поклала поруч, "Для чого б то?"—аж у піт кинуло Сабантуя.

— Ти де звик спати: од стіни чи скраю?

Тут Сабантуй ледве локшиною не подавився. Закашлявся — сльози на очі набігли. А вона, бісова жінка, хукнула на лампу, грайливо сказала:

— Не дивися, бо я роздягатимуся.

Шелестіла спідницею майже в Сабантуя над вухом.

Потім ліжко рипнуло — лягла! Пошурхотіла ряднину, позітхала, спитала з легеньким смішком:

— Ти довго локшину оту сьорбатимеш? Гляди, не втопися у мисці.

І Сабантуй — де його не пропадало — став скидать амуніцію. "Пом’яни, господи, Мокрину Петрівну і все смирення її!" Роздягнувся, перехрестив собі пупа — і мов з мосту та у воду!..

І приснився Сабантуєві сон: наче він знову на фронті. Тільки не в санбаті, а в саперній частині. Мовби міст зводять через якусь річку — забивають палю в грунт. Паля важка та велика. Сабантуй наче її знизу підтримує, бо вона хитається, от-от упаде! "Хлопці, поможіть!"— закричав Сабантуй щосили. Оглянувся, а довкола нікого немає: тільки він та паля. Паля хилиться, хилиться та — бух йому на груди: так і вдушила в пісок! Борсається Сабантуй, задихається, а паля все дужче тисне на нього. Смиконувся з останніх сил Сабантуй та й проснувся. Під могутнім стегном Христини Захарівни...

Так і зажив Сабантуй у лісничихи: щоночі пірнав з головою в могутні обійми хазяйки. "І чого мені так везе на тілистих?—дивувався про себе. — Мабуть, тому, що вони мені дуже до смаку".

Вночі — біля Христини Захарівни, вдень — по хазяйству. Воно хоч усе справне та входжене, а все ж руки жіночі не те, що чоловічі. Сабантуй майже в кожну шпарку заглянув, до всього руки приклав. Помітив якось, що город кроти перерили,— заходився виводити. Зрубав у лісі високу

соснину, вистругав щоглу, приладнав млинок, серед городу вкопав. Вітер дме, млинок крутиться, щогла гуде, і той гул передається в землю.

— Теперечки вони всі од вас повтікають!— Хоч і спав з Христйною Захарівною, а все не наважувався на "ти" до неї звертатись. Христина Захарівна його весь час і похвалювала, що хазяїн, а не ледащо. їздила майже щодня до села, привозила фельдшерку, поранені зовсім оклигали, Юрко навіть сидіти пробував у ліжку, і вони, порадившись, вирішили перебратися на пасіку. Бо в село вже навідувалися німці: поставили старосту й поліцая.

Пасіка була в такому глухому урочищі, що сам дідько її не знайшов би, аби дороги не знав. Ще чоловік Христини Захарівни туди її переніс, поближче до липи, що займала кілька кварталів. Та од людей подалі, бо перед війною на старому місці парубки два вулики вкрали. Вела до пасіки вузенька, ледь протоптана стежка — кілометрів шість, а в об’їзд не вкладешся і в десять: ледве пробилися. Поклали поранених у великому та просторому курені, лісничиха майже всі перини туди переправила, і Сабантуй тепер став навідуватися до Христини Захарівни через ніч, а то й дві: чергував коло поранених. Переслати та винести, погодувати і воду подати, допомогти фельдшерці, яка приїжджала й сюди,— та чи мало мороки коло поранених, з яких один і досі не ходить, бо ноги побиті, а другий од вітру хитається. Та й пасіку треба доглянути: в Сабантуя три Ьулики вдома лишилося, то для нього діло це звичне. Скоро й мед треба качати: скуштуємо, хлопці, свіженького. За клопотами, за нічною службою коло Христини Захарівни час летів непомітно: не встигли й оглянутись, а вже збігло три тижні.

Старшина все частіше нагадував Сабантуєві, що пора рушати. Все більше сварився. Сабантуй же все знаходив причину, щоб іще на пару днів залишитися: то Юрко он зовсім^ ще слабий, то треба дорогу розвідати, щоб не потрапити німцям у зуби, та дізнатися, де наші, бо фронт зовсім затих, чи не до самого Дніпра відкотився. Та й хазяйці ж треба допомогти — за гостинність віддячити. "От покачаємо мед, отоді, мабуть, і рушимо",— обіцяв старшині, збираючись до Христини

Захарівни: теж треба було щоразу придумувати зачіпочку, чому йому треба провідувати хазяйку, яка сама сюди частенько приходила — приносила варене й печене. Старшина, здається, здогадувався, що примушує Сабантуя вчащати туди, і дратувався все дужче.

І хто його зна, чи не посварилися б вони зовсім, бо старшина не звик, щоб йому заперечували рядові, а Сабантуй вважав, що він тут старший, бо поранений є поранений, хто б він не був по званню та по чи нові, коли б до Христини Захарівни не підкралося лихо.

Сабантуй саме був на пасіці, коли пролунали постріли.

Пам’ятатиме їх, доки й житиме.

Спершу він і не розібрав як слід, що то таке. Приглушені відстанню, звуки були ледь чутні — так, мовби кілька разів щось тріснуло, суха деревина, чи що, Сабантуй, може, й не звернув би уваги на них, коли б не вчорашня розмова з Христиною Захарівною: розповіла, як перестрів її в селі

поліцай,"Федір Калюжний, та й став цікавитися, звідкіля в неї коні й підвода, чи ніхто в неї не живе.

Тож звуки оті докотилися якраз із тієї сторони, де був двір лісничихи, — в Сабантуя серце аж тьохнуло, він прислухався, а що більше нічого не було чутно, побіг у курінь.

— Хлопці, ви нічого не чули?

Старшина відповів, що нічого, а хіба що? Юрко ж мовив, що чув, як щось тріснуло, але подумав, що то суха гілка.

— Яка там у біса гілка!—сказав Сабантуй роздратовано. Вийшов із куреня й подивився в той бік, де жила Христина Захарівна.

Там спершу не було помітно нічого. Небо голубіло ясно та заспокійливо, над зеленим морем дерев одинока хмаринка, біла як пух, дрімотливо грілася на ласкавому сонці; та ось догори заструмував наче туман, він густішав і густішав, розповзаючись вусебіч, доки не заклубочилося над лісом рудувато-червоним і чорним. "Пожежа!"— так і похололо в грудях Сабантуя.

— Хлопці, горить!— закричав він, ускочивши до куреня. Вхопив пілотку, вже майже нічого не тямлячи, подався в ліс. Біг щодуху, поміж деревами й кущами, вузькою стежиною, що то западала круто донизу, то дерлася вгору, а в голові билася думка: трапилося щось недобре з Христиною Захарівною. Так просто постріли не могли пролунати. Біг, перестрибуючи через струмки та коріння, а лісом уже розтікався запах диму, запах горілого, і чим ближче, тим ставав усе густіший.

Вирвався нарешті з лісу, мов укопаний, став.

Хата, сарай, повітка були охоплені вогнем. Вогонь гоготів угорі, скручуючи бляху в чорні сувої, вогонь лизав стіни, бурхав із вікон, з дверей: все горіло, мов облите бензином, мов порох, горіло так, що годі було й підступитися, а посеред двору, нап’явши ланцюг, лежав убитий пес — шкірився застигло іклами.

І тут Сабантуй побачив Христину Захарівну.

Вона лежала за двором, під голубими штахетинами. Лежала, наче жива, таке було в неї спокійне обличчя, лише мертво стулені губи, лише очі заплющені, та на щоці засихала кривава сльоза. І на вишитій білій сорочці розповзалася інша вже вишивка, що її носити тільки мертвим.

Сабантуй як стояв, так і застиг, не спускаючи погляду з Христини Захарівни, а вона лежала якась особливо красива та горда, мов і смерть прийняла за власною волею, а не з чужого лиховісного примусу.

Довго стояв Сабантуй, не вспромозі поворухнутися.

Догорала хата, завалився сарай. Дим обважнів, залишив широке подвір’я, протікав крізь штахетини, котився до лісу — Сабантуй погруз по коліна в ньому, а Христина Захарівна то виринала, то потопала, вона мовби пливла, тихо погойдуючись, земля, здавалося, несла її, обережно та ніжно, м’яко торкалася її травинками, вона наче обціловувала її перед тим, як навіки прийняти в себе. А Сабантуєві ніяк не вкладалося, що Христина Захарівна мертва, йому все ще марилося, що ось вона розплющить очі й грубувато скаже до нього: "Ну, чого стоїш? Робити нічого?" Зведеться, обтрусить спідницю, піде у хату.

Тільки хата вже оно догорає і нікуди буде їй іти, Христи-ні Захарівні...

Потім Сабантуй копав яму. Коли все догоріло, він сходив на пасіку — по лопату.

— Що з тобою?— вражено спитав старшина.

Сабантуй звів на нього померклі очі:

— Христину Захарівну вбили... Ось піду поховаю...

Знайшов лопату, завдав на плече. Згорбився так, наче лопата важила тонну.

Копав яму — велику, широку. В чистому та білому піску, поруч із голубими штахетинами. Нарвав потім кілька оберемків трави, щедро вислав дно, а коли опустив Христину Захарівну, обсипав її й зверху травою, щоб не торкалася тіла земля. Потім приплескав лопатою горбик, заплакав. День уже брався сутінками, ніч немов поспішала прикрити пошвидше сумну картину: окутане димом пожарище, свіжу могилу під блакитним парканом, згорблену Сабантуєву постать...

Другого дня на пасіку прийшла фельдшерка. Не знати, де знайшла вона сили, щоб подолати оцей добрий десяток кілометрів, тільки, прийшовши, вона довго сиділа, хапаючи повітря розтуленим ротом, сива голова її трусилася. Трохи оклигала, стала розповідати, як скоїлося лихо.

Винен в усьому Федір Калюжний, отой поліцай. Як заїхали німці — якийсь продовольчий загін, він і згадав лісничиху. І повів їх до неї.

Сам же потім і розповідав, як було...

Христина Захарівна досить спокійно дивилася на те, як забирали корову й свиню, ловили курей, виносили борошно. Тільки як застрелили собаку, спитала наче Калюжного:

— І собаку їстимете?

На що наче Калюжний пригрозив:

— Ти б краще помовчала! Де поділа підводу та коней?

— Німці вчора забрали,— відповіла Христина Захарівна.— Отакі, як оці.

Федір не дуже повірив, але й не сікався, бо не до того було: німці саме ловили ведмедя. Влаштували справжню облаву: з реготом, з улюлюканням, з криком. А коли ведмідь вирвався з кола і, переляканий, забрався на дерево, один із німців прицілився і влучним пострілом звалив його на землю.

— А ведмедя навіщо?— запитала зблідла Христина Захарівна.

— На те, що так нада!— відповів Калюжний.

Христина Захарівна змовчала й тут. А коли Федір скомандував вести на пасіку, бо вони й приїхали в основному по мед, вона сказала, що нікуди їх не поведе: на пасіці меду немає.

— Як то нема?

— А отак!

Спершу їй Федір погрожував, а потім за Христину Захарівну взялися німці. Особливо допікав один в окулярах поверх неспокійних, метушливих очей. Забігав наперед, тикав у обличчя карабіном, вимагав негайно вести по мед. І Христина Захарівна не витримала: коли її виштовхали за двір та отой німець зачепив її дулом по щоці, вона одмахну-лась од нього. Наче й не дуже махнула рукою, а німець упав, ще й ноги задер.

І був у нього вид дуже кумедний: німці, що стояли довкола, не могли втриматись од сміху, він же, оскаженілий не так од болю, як од сорому, вхопив карабін і вистрелив прямісінько в серце...

Всі троє пригнічено слухали. Юрко жалісливо кривився, старшина спохмурнів* нервово поліз за цигаркою, зло сказав:

— Убити мало, собаку!

Сабантуй одразу догадався, кого мав на увазі старшина. Сам думав про це понуро і вперто, розпалюючись щораз більшою ненавистю. Відчував, що не знайде спокою, поки не вб’є поліцая.

Бо через кого загинула Христина Захарівна? Хто привів німців до неї?

І коли фельдшерка, перев’язавши поранених, стала збиратися додому, Сабантуй сказав, що підвезе її до села.

Всю дорогу розпитував, де живе Федір Калюжний та як до нього втрапити.

— Он він і живе,— сказала фельдшерка, коли вони залишили позаду підводу та вийшли на узлісся.— Третя хата від краю.

Сабантуй ще раз подякував жінці за всі її турботи: більше, мабуть, не побачаться. Дорогою він усе обдумав, усе вирішив. Провів фельдшерку поглядом, од'їхав з кілометр назад, заховав підводу в лісі. Дістав із-під сіна гвинтівку, знову пішов до села. Коли попереду засвітилося узлісся, вибрав густий кущ, майже поруч з дорогою, засунув під нього гвинтівку, перед цим загнав у патронник набій: тоді ніколи буде затвор пересмикувати. Надламав гілку, щоб Помітно було, пішов у село.

Калюжний таки й справді жив у третій хаті од лісу. Жив, видать, до війни непогано: хата бляхою вкрита і весь двір забудований,— і сарай, і комора, й клуня, і саж, а от мало

* людині здалося — погнався за німецьким пайком. Бач, уже й заплатили: під коморою сохне ведмежа шкура. Сабантуй на неї як глянув, так у нього усе й защеміло.

А ось і він — Федір Калюжний. Здоровий мурмило, очі нахабні. З такими очима тільки людей і душити. Морда набрякла, несе, як із бочки: перепив учора з ^остями німецькими.

Сабантуй удав, що злякався. Переминався з ноги на

— ногу, бурмотів:

— Я до вас.~ Я, бачите, той... У санбаті їздовим...

— В якому санбаті?

В очах Калюжйого вже повно підозри.

— В отому, ідо три тижні назад німці розбили. В лісі після того ховаюся.

— А чого не здаєшся в плєн? Порядку не знаєш?

— Та якби ж не генерал!

Тут Сабантуй крекнув з досади. Що проговорився отак по-дурному.

— Який генерал?

Сабантуй — де мав діватися — мусив признатись:

— Генерал зі мною в лісі... Тяжкопоранений...

— Де він у тебе?

Сабантуєва мордочка одразу ж стала лукавою: ич, чого захотів! Так запросто генерала оддати!

— А премія буде?

— Яка ще премія?—розсердився Калюжний.

— За генерала, од німців... Що я, даром возився з ним?

Калдожний тепер з повагою подивився на Сабантуя.

— Та ти, бачу, битий... Не бійся: німці люди сурйозні — оддячать. Хватить і тобі, і мені...

Сабантуй долоні потер, спитав заклопотано:

— А чим дадуть: грошима чи земелькою?

— Чим захочеш, тим і дадуть.

— Мені б земелькою... Бо гроші зараз що... Гроші — тьху!— і немає... Гроші ниньки одні, а завтра вже інші... А земля землею лишається, яка б влада по ній не товклася... Так що мені лучче земелькою.

— Дадуть і землею, не беспокойся... Так де генерал?

— В лісі, на пасіці.

Почувши про пасіку, Калюжний аж свиснув:

— Так ось чого вона не хотіла нас вести на пасіку!.. Він їй часом не родич?

Сабантуй відповів, що, може, родич, а може, й ні. Не знає, не догадався спитати.

— От сучка!— вилаявся Калюжний.

Тут в очах їздового зблиснуло щось таке, що до Калюжного знову повернулася підозра:

— Ти що?

— Я?.. Нічого...— відвів очі Сабантуй.— Хотів тільки спитати: зараз підемо чи, мо трохи пізніше?

— Зараз, чого там ждати. Ось тільки гвинтівку візьму. Заходь до хати — наллю тобі чарку.

— Дякую, хай уже потім... Як генерала здамо.

— Продешевити боїшся? Ох, ти ж і жук!

Калюжний усе з більшою повагою дивився на Сабантуя.

— Слухай,— вмовляв по дорозі до лісу,— лишайся в нас. Нам такі люди отак-о зараз потрібні!— провів по горлу долонею.— Хату виділимо, землі, скільки захочеш, дамо... Паном житимеш!

Сабантуй відповів, що подумає. Ось здадуть генерала, додому змотається, порадиться з старою. Може, й справді знімуться та сюди й приїдуть. Жити тут, мабуть, можна...

— Житуха, що нада!

Сабантуй ішов поруч з Калюжним — усе частіш оглядався: йому вже здавалося, що він проминув отой кущ.

— Ти чого одстаєш?

— З животом щось у мене,— скривився Сабантуй: побачив нарешті гілку надламану — од радості аж кров у обличчя вдарила.— Вчора меду об'ївся, а тепер так і тягне до вітру.

— То сходи, лісу не жалко!— реготнув Калюжний.— Тільки не розсиджуйся довго.

Сабантуй вдячно кивнув головою, підтюпцем побіг до куща. Щосили стримував тремтіння, що невідомо звідки узялося, било зубом об зуб.

Біля куща озирнувся: Калюжний стояв посеред дороги, пильно дивився вслід. Сабантуй покивав йому головою: зараз, осьо!—демонстративно став розсупонюватися, потім присів. І Калюжний, заспокоївшись, одвернувся: кому цікаво таке споглядати!

Косячи оком на поліцая, Сабантуй послав у кущ руку, одразу ж намацав гвинтівку. Обережненько, щоб часом не вистрелила, потяг до себе.

Калюжний поліз до кишені, витяг кисета...

Гвинтівка була важка, як ніколй, аж рука почала німіти. І ноги затремтіли в колінах. А тут іще тіпає, як у пропасниці...

Калюжний одірвав шматину паперу, насипав тютюну...

Ось гвинтівка вже поруч. Тепер треба тільки повернутися, щоб зручніше було стріляти. Вдаючи, що він шукає листок, Сабантуй повернувся лицем до дороги...

Калюжний слинив цигарку...

Сабантуй підняв гвинтівку — вона так і стрибала в руках...

Калюжний почав лапати по другій кишені: шукав, мабуть, сірника...

Боячись, що Калюжний от-от до нього повернетеся, Сабантуй швидко ліг, уперся ліктем у землю. Тепер гвинтівка не дуже гойдалася, і він, прискаливши око, став ловити мушку в проріз прицілу.

Калюжний дістав сірники, запалив, нахилився, прикурюючи...

Сабантуй повів мушкою донизу, знову впіймав його голову, натис на курок...

Довго по тому лежав, усе ще не вірячи, що поцілив у поліцая. Що той лежав мертвий, а не прикинувся вбитим.

Звівся, не спускаючи погляду з непорушного тіла, витер об гімнастерку долоні, підперезався. Потривожена пострілом тиша знову наповнила ліс, усе було, як і хвилину до цього, тільки попереду вже не маячив Калюжний. Сабантуй нахилився за гвинтівкою, перезарядив на всяк випадок, обережно підійшов до мертвого.

Куля поцілила в скроню. Навіть рота не встиг розтулити: цигарка все ще диміла в зубах.

— Оце тобі за Христину Захарівну!— пробурмотів Сабантуй: не було вже ні огиди, ні ненависті, тільки якась спустошеність. Наче він увесь розрядився в тому пострілі.

Думав узяти гвинтівку, та боявся доторкнутися до вбитого: було таке відчуття, що той тільки й чекає, аби Сабантуй над ним схилився. Вчепиться в руку й повалить. І Сабантуй, сам на себе сердито дивуючись, пішов геть, до підводи.

Зупинився біля спаленого дворища. Підійшов до могили, сказав:

— Прощайте, Христино Захарівно.

Сліз не було, тільки тиха печаль, мов Христина, Захарівна вмерла давно-давно і він через багато років прийшов її провідати.

— Ти стріляв?— спитав старшина.

— Я.

Старшина не питав більше нічого.

За годину зібралися в дорогу: після всього, що сталося, лишатися тут було небезпечно. Довго радились, що робити з пасікою. Старшина раїв розбити всі вулики, щоб не дісталися ворогові, Сабантуй заперечував:

— А бджоли кого кусатимуть?— Не хотів прямо сказати, що в нього рука не піднялася б на працьовитих комах. Відчував якийсь таємний зв’язок, якусь спорідненість між собою і ними; мов виишли вони з одного вулика, з однієї сім’ї, тільки Сабантуй став людиною, а вони — комахами. "Ні, не візьму гріха такого на душу, хай як буде, то буде!"

Сів на передок, сердито смикнув віжками. До вечора не розмовляв із старшиною, демонстративно звертався лише до Юрка. Старшина теж не дивився у його бік, супив обличчя. Коли зупинилися на ніч і Сабантуй розпріг коней, старшина йому сказав:

— Ладно, папашо, не будемо... Ще не знаємо, чи не доведеться де поруч лежати, а ми, наче діти малі...

— Та я хіба що...— одтанув одразу Сабантуй: весь день мов брила на плечах лежала.— То що будемо варити? Є картопля, є сало. Мо*, картоплю із салом?

І Повечеряли, полягали біля невеличкого вогню, що розпалили в ямці, щоб не видно було світла зоддалік. Нависла ніч із зорями такими ясними і тихими, які тільки бувають на сіножатях після трудового дня. Замовкло птаство. Поснули хлопці, а Сабантуй пригадував Христину Захарівну, яка врятувала їх ціною свого життя.

Другого поліцая Сабантуй укокошив за дві сотні кілометрів, якщо не більше, бо хто їх тоді рахував, оті кілометри? Хіба що генерали на своїх оперативних картах, з синіми та червоними стрілками, з номерами полків та дивізій:

усе враховували вони, до останнього багнета, ніщо не уникало їхніх пильних очей, все вони бачили на тих великих картах — не помічали лишень манюсінької точки, завбільшки з макове зерня, яка вперто рухалася на північ та схід, схожа на неспокійну комаху, що повзе собі стежкою, ризикуючи щомиті потрапити під безжальний чобіт подій. Шлях її не був помічений стрілками, тому, може, він пролягав так кривулясто та нерівномірно: вона'то рухалася кілька днів уперед, то надовго завмирала на місці, наче роздумуючи, куди повзти далі, а одного разу й зовсім зупинилася, біля такого ж, як і сама, безіменного хутора, поміченого на картах хіба що маленькою цяткою.

Складався цей хутір лише з трьох садиб, і люди жили в ньому, мабуть, дуже вперті та непоступливі, якщо їх не зуміли переселити в село в тридцять дев’ятім чи в сороковому. їм уже в тому селі й ділянки одвели — вздовж нового шосе, обіцяли за один день їм хати розібрати та садки пересадити, їх уже і вмовляли, й агітували, і залякували, а вони все трималися, бо їм здавалося, що там, на місці новому, і городина не родитиме, і вода буде гіркою. Тож як ае смикали, протрималися вони до війни, а тоді вже було не до них, і вони так і жили собі осторонь, хоч війна заглянула лихим оком своїм і сюди: забрала всіх чоловіків, які могли носити зброю, так що лишилися в отих трьох хатах тільки три жінки, та дітей малих купа, та два підлітки, та два ветхих діди й одна баба стара, за якими давно тужили могили.

Побували вже тут і поліцаї: з села, до якого був приписаний хутір. Поки що не зачепили нікого, загадали тільки всім виходити щоденно в поле з серпами та косами — жати жито й пшеницю, що давно перестояли і стікали зерном. А хто не вийде, той хай начувається! Й налякані жінки працювали, тільки працювали, як мокре горить, бо

наперед уже знали, що не матимуть з того врожаю й зернини: все дістанеться чужинцю.

Прибившись до того хутора якраз ополудні, Сабантуй не застав ні жінок, ні підлітків. Біля крайньої хати на призьбі сиділа якась стара баба, гріла кості на сонці, а що коло неї ніхто не возився і їй було нудно самій, то вона й розмовляла з усім, на чому тільки зупинялися її збляклі очі: з котом, то й з котом, з півнем, то й з півнем. На той час, коли підійшов Сабантуй, баба вичитувала саме собаку:

— Все б ти вилежувався, совісті в тебе немає!

Пес давно, мабуть, звикнув до отаких нотацій, лежав, тільки очима покліпував.

— Блимаєш, безсовісний? Поблимай, поблимай, ось Маруська прийде, вона тобі дасть!

Пес поворушив мляво хвостом, демонструючи, що він зрозумів, про кого йшла мова.

— Бабо, гов, бабо!— покликав Сабантуй із-за тину.— Собака ваш не вкусить?

Стара повернула до нього обличчя ще й долоню над очима наставила, щоб розглядіти краще, кого сюди занесло, а собака хоча б тобі гавкнув: звів лишень голову, махнув зо два рази хвостом, та й знову очі заплющив.

— Та де йому, ледацюзі, кусатися, як він забув, де в нього й ікла стирчать!— відповіла баба сварливо. Звелася, по-охкуючи та хапаючись за поперека, підійшла до тину.— Ти чий?— пильно вдивлялася.— Щось я тебе мов і не бачила?

— Не бачили, бабо, не бачили: здалеку я.

— То ти, може, голодний?—занепокоїлася стара.— Заходь, хоч молочка поп’єш.

Сабантуй од молока не відмовлявся ніколи — дуже любив молоко!— але йому зараз інше пекло: Юркові знову погіршало. То наче зовсім пішло на поправку, коли не дуже трюхикало, він навіть сидів, і великі очі його аж ясніли від того, що він повертався в життя. Сабантуй також утішався: "Ну, слава богу, житиме!"-— дуже ж бо полюбив хлопця за довгі тижні дороги, за нерозтрачену ще дитинність, за вдачу, веселу та щиру. "Юрку, гов, Юрку!— починав не раз Сабантуй, коли спочивали та були всі в доброму настрої.— В тебе дівчина є?" — "Ат..."-— ніяковів одразу Юрко та й одвертався од нього. "Та й красива ж, мабуть, дівка у тебе,— продовжував Сабантуй.— А то, гляди, й дві... Та ти признайся, ми нікому не скажемо!" Іноді до нього підпрягався й старшина: доводили хлопця до того, що той знічено паленів. "Ось одстаньте! Бо візьму і втечу!" — "Та куди ж ти, Юрку, втечеш?—сміялися добродушно обоє.— Тебе ж одного і в село пускати не можна: перша ж дівка вхопить і з’їсть! Знаєш, як теперечки сутужно з хлопцями? Дівки зовсім показилися!"

Юрко й воював лише один день: з ранку до вечора. Був зв’язковим при командирі роти, біг у взвод ("А вони, дядьку, стріляють: міни так довкола і лопаються!") та й набіг на кулеметну чергу. От і вся тобі, Юрку, війна... Ну, нічого, хлопче, дякуй долі, що так відбувся: могло бути й гірше.

Так що радуйся, Юрку...

А ще плекав думку одну Сабантуй: забрати хлопця до себе. Дітей у них немає, тільки він та Мокрина Петрівна, а

Юрко ж ще маленьким втратив батьків — жив у тітки. Сабантуй давно все те вивідав. То чому б їм і не поріднитися? Підкотить до двору:

"Приймай сина, Мокрино Петрівно!"— і заживуть вони втрьох. Виходять, такий виросте парубок — на все село! А там і невістку йому підшукають — першу кралю в селі...

І ще здавалося часом Сабантуєві, що Юрко і схожий на нього. Тільки й того, що вищий на зріст. Так діти ж завжди переростають батьків!

І ось Юркові знову стало погано. Чи натрусило в підводі, чи в рану потрапила інфекція, тільки підійшов до хлопця Сабантуй, а той аж пашить.

— Що тобі, Юрку?

— Отуто... мов ножем хто розпеченим...— показав рукою на бинт.

— 1-і, ти лихо! Треба бігти в якесь село — шукати лікаря.

— А коли німці впіймають?— спитав старшина.

— А якщо хлопець помре?— огризнувся Сабантуй.

— Хоч пілотку залиш,— занепокоївся старшина.

Сабантуй зняв пілотку, ремінь, роззувся — пішов босяком. А солдатську гімнастерку хто тільки зараз не носить...

Так що стояв Сабантуй перед бабою звичайнісіньким дядьком.

— Дякую за молоко — мені зараз їсти нема часу. Село звідси далеко? — бо який може бути лікар на оці три хати!

— Ой далеко!— забідкалася стара.— За он тією горою.— Та й показала на горб, одразу за хутором.

— То скільки туди кіл омарів?

— Та два чи чотири — я вже й не пригадую.

— А німці там є?

— Жінці?

— Німці, бабо, німці?— закричав Сабантуй.— Німці в селі тому є?

— А звідки я знаю... Я, сину, в селі уже літ десять не була... Ноги не носять...

"Що ж його робити?— зажурився Сабантуй.— Іти серед дня в село? А як німці перестрінуть?" Й до вечора не можна чекати — згорить хлопець...

— У вас, бабо, коса лишилася од хазяїна?

— Є, сину, є, оно під сараєм. Маруська взяти наладилась, так передали, щоб сьогодні з граблями виходили.

— Не позичите мені на годинку? Я вам її поверну,

— А ти що: косити комусь зібрався?

Ох і баба ж: усе їй треба знати!

— Не косити, бабо, а щоб німці не зачепили. З косою на плечі воно надійніше.

— А що тобі треба в селі? У крамницю, так її розорили...

— Мені лікаря, бабо, треба. Товариш занедужав... То дасте косу чи до когось іншого йти?— перепитав з досадою.

— Та бери, тільки щоб назад приніс. Бо Маруська мені за неї й голову прогризе.— Тут баба почала розповідати, яка в неї злюща невістка. Але Сабаніуй не слухав:

— То я, бабо, візьму. *

— Бери, бери,— шкутильгала позаду стара.— А я їй і кажу: "Не діждешся, стерво, на мені верхом їздити! Доки я жива, доти отут і спатиму. А як помру, тоді їж ту постіль, хоч подавися!.." А вона мені й каже...

— То бувайте!— поспіхом попрощався Сабантуй: стара могла заговорити до смерті. Завдав косу на плечі, подався на узвишшя.

Зверху перед ним одкрилося все: і село, вздовж шосейки витягнене, в молоденьких садах — деревця іще зовсім тендітні, видно, перед самою війною посаджені; і лани, що з усіх боків облягали село, скошені, а більше й не скошені, де за шосейкою, по той бік села, ворушився людський мурашник: одні жали, інші в’язали, а поміж ними кілька верхових,— от тобі й панщина! А село наче вимерло: порожні завулки, й у дворах нікого не видно, навіть усюдисущої дітвори, і школа, що її одразу впізнав Сабантуй, бо стояла на найвищому місці, посеред широкого дворища, була наче зовсім покинута — скінчилася наука!

Сабантуй швидко спускався вузенькою польовою дорогою, поростою шпоришем та подорожником, а сонце хоч і стояло високо в небі, але вже так не пекло, як серед літа: вересень, осіння пора, он уже й павутиння попливло в повітрі. Сабантуй пильно вдивлявся в шосейку, що перетинала село та степ, гублячись на далекому обрії, чи не видно де німців, але була вона зараз порожньою. То можна с^ді-ватися, що все складеться благополучно, не зустрітися б тільки з якимось поліцаєм. Що

він йому скаже, як зустріне, Сабантуй поки що не знав. Якось одбрешешся — йому не первина: скаже, приміром, що в прийми пристав, хоча б до тієї Маруськи, хіба мало їх, отаких приймачків тимчасових, тинялося зараз по селах? Так і скаже: пристав у прийми, а це йде косити... Чого так пізно? Клепав косу... Сабантуй уже намітив хату, до якої зайде, начеб напитися, бо воно хоч і не жарко, а пити все одно могла захотіти людина.

Там височів над колодязем журавель, отже, нічого дивного в тому немає, що він звернув із дороги та й подався навпростець до колодязя.

— Хазяїни! Чи є хто живий?

"Живими" виявилося двоє: дівчина й хлопець. Дівці років вісім, парубок ще без штанів: стромив брудного пальця до рота, вигляда з-за сестри.

— Напитися можна?.. Як тебе звати?

— Валя.

— Винеси, Валю, води.

Вони так і пішли обойко у сіни, і хлопчик все оглядався на незнайомого дядька.

— Та й смачна ж у вас вода!— пив і прихвалював Сабантуй.— А батьки ваші де?

— Тато на війні, а мати в полі

— А баби вдома немає?

— Баба померли.

"Ото лихо! В кого ж запитати про лікаря?"

— А в отій хаті хто зараз є?

— Там Ванько...— І, подумавши:— І Михайлик...

"Гм, Ванько і Михайлик... Мабуть, такі ж пуцьвірінки, як і оці... Хіба що її запитати?"

Валя, виявляється, знала все: і те, що в селі був медпункт, а зараз там нікого немає,— лікарка виїхала під час відступу, і що по шосе, туди далі, є інше село, більше од їхнього, так мамка туди недавно ходила, коли в них розболілися зуби, а повернулися ^ватою в роті й мовчали, доки й спати лягли, а вранці проснулися здорові... Ну, раз здорова, то була в лікаря... Сабантуй думав про Юрка* хрипке його дихання болісно лунало у вухах, не давало спокою-.

— Так у той бік, кажеш, село?

— У той...

Сабантуй попрощався з дітьми і вийшов на вулицю.

До потрібного села добрався без пригод. Набив тільки підошви об тверду шосейку та стрівся з колоною німців. Німці вигулькнули з-за горбка так несподівано, що Сабантуй не встиг пірнути в пшеницю; отак і застиг край дороги-Машини котили прямо на нього, ціла валка машин, і в кожній було повно солдатів у касках. Усі вони, мов заведені, повертали голови, проїжджаючи мимо* і в Сабантуя щоразу аж у пузі холонуло. Коли ж остання машина проревіла сердито, обдавши його черговою порцією ядучого диму, Сабантуй подивувався собі, що лишився живий.

У селі й справді був медпункт, а при ньому й лікар: сивенький дідок з меткими очима. Він кивнув Сабантуєві, щоб * той почекав, бо слухав саме якогось чоловіка, який розповідав, де в нього болить. Розповідав довго і нудно, наче паклю жував, і Сабантуй встиг його зненавидіти та побажати йому наглої смерті.

— То що у вас?— запитав дідок, коли чоловік нарешті пішов.— Воюємо потроху?

Гострі оченята обмацували Сабантуя: ми все одно усе знаємо, то краще кажи правду одразу... Сабантуй правди, однак, не сказав — нема дурних!— а сплів, що везе з полону пораненого сина, і той раптом захворів.

— А чого не привезли прямо сюди?— все ще не вірив дідок.

— Боявся, що одберуть коней по дорозі... Ви вже, дох-тур, пожалуста!.. Один він у мене...

— А ви думаєте, легко мені буде йти за сім кілометрів? Думаєте, в мене ноги залізні?

— Та якби були залізні, то я вас і не чіпав би,— відповів Сабантуй.— А то, слава богу, свої...

Лікар чмихнув у сивеньку борідку, очі його зайнялися веселими іскорками.

— Ви часом не конферансьє?

Хто такий "конферансьє", Сабантуй, хоч убийте, не знав, тому змовчав. Лікар же, збираючи інструмент, спитав:

— Хоч назад одвезете?

— Та на руках принесу!

До хутора добралися благополучно, тим більше, що йшли не шосейкою, а навпростець через поле. Лікар дорогу знав добре: походив нею свого часу, лікуючи хворих.

— Ви, молодий чоловіче, навіть не уявляєте, як тоді нам доводилося. Дома мало коли й ночував — усе більше на викликах.

— Еге, воно, канєшно... Воно діло таке...— підтакував Сабантуй, ледве за ним устигаючи: дідок ішов, як заведений, не зупиняючись на перепочинок.

Юркові стало ще гірше. Його худе обличчя ще більше загострилося, очі запали бозна й куди, блищали сухо та гаряче. І безперервний, надсадний кашель. Сабантуй весь стискався, слухаючи те бухикання, він, здається, віддав би все, аби тільки полегшало Юркові. Скажи йому хто: "Давай од-рубаю тобі руку — і хлопцеві одразу полегшає" — "Рубай!" — простягнув би руку, не вагаючись. Сабантуй дивився на лікаря з такою надією, мов той був самим господом

богом, він ладен би й молитись на нього, аби та молитва допомогла. Старшина теж спохмурнів, його важке обличчя ще більше обважніло.

Лікар довго вислуховував Юрка. А коли вислухав, то й зовсім спохмурнів.

Довго щось перебирав у сумці, діставав ліки.

Оце даватимете через кожні три години. Та дістаньте на хуторі липового цвіту — погустіше заварюйте, і хай п’є, скільки зможе... Та

вкривайте його потепліше, особливо вночі, щоб не змерз... Я ще завтра навідаюся...

Сабантуй кинувся був до воза знімати Юрка, зсаджувати старшину, але лікар сказав, що не треба тривожити хворих: добереться і так. І це ще більше стривожило Сабантуя.

— Дохтуре, він хоч видужа?— питав, проводжаючи.

Лікар сердито відповів:

— А я що — бог?— посмикав, посмикав борідку, заспокоївся.— Крупозне запалення легенів — ви знаєте, що це таке?.. Та ще легені прострілені...

Ішли якийсь час у гнітючій мовчанці. Сабантуй гнав од себе думку, що з Юрком скоїться щось лихе.

— Ви ж, дохтуре, приходьте!— просив він, коли прощалися, обличчя в нього було таке, що лікар одвів погляд.— Я вже не знаю, як вам і оддячити...— Понишпорив по кишенях, дістав годинника.— Ось візьміть хоч оце...

Лікар годинника взяв. Покрутив, повертів, роздивляючись, навіть до вуха притулив.

— Швейцарський? Точна механіка... Візьміть його, молодий чоловіче, собі: я без годинників звик... По сонцю та місяцю...

Не взяв, хоч як і не влІЬвляв Сабантуй.

— Вертайтеся краще до хворого... Не забули, як напувати?

ДеХабантуй таке міг забути? Він і ліки Юркові вчасно давав, і липового цвіту заварив (весь хутір оббігав, доки дістав), і накидав на Юрка всю одіж, навіть своєю шинелькою прикрив його, а сам тремтів до ранку, бо ночі вже стали холодні, ще й роса випала під ранок.

Під ранок хлопцеві наче полегшало. Заспокоївся, почав рівніше дихати. Сабантуй його з усіх боків обтикав одягом, прошепотів до старшини, який хтозна чи й очі зімкнув:

— Либонь, пішло на поправку.

І так він повірив у ту Юркову поправку, що аж сльози навернулися на очі. Втомлений, заліз під воза, зібгався на оберемкові сіна.

Проснувся од того, що його наче штовхнуло в груди.

Схопився, прислухався: було тихо. Протер зліплені очі, оглянувся. Світанок швидко розливався поміж деревами, а вгорі, у кронах, уже починало галасувати птаство. Дзвінкі голоси віщували сонячний день. Сабантуй ще трохи посидів, розтираючи коліна та ^орщачись: "Треба б показати дохтурові, як прийде сьогодні..."— й одразу ж подумав про Юрка — заклопотано глянув на годинника. Незабаром давати ліки, треба підігріти воду.

Вибрався з-під воза, глянув на хлопця. Юрко лежав спокійно, закутаний по шию, навіть де звалилася з голови пілотка, і Сабантуй втішено подумав, що хвороба таки відступає, що ліки таки допомогли, і липовий цвіт допоміг, що от який добрий чоловік, цей "дохтур",і як їм усім поталанило, що він розшукав його та привів.

Назбирав тоненьких галузок, поніс до багаття. І тут його наче вдруге штовхнуло в груди.

Юрко! Дуже вже непорушне, якесь застигле було в нього обличчя,— він подумав про це лише зараз. І коли вдруге глянув на нього, то похолонув увесь.

Уже зовсім розвиднилося. Сонячне світло —ЛИЛОСЯ згори ясно й нестримно, воно аж хлюпотіло, омиваючи воза, і в тому живому, веселому світлі жовтіла воскова застиглість, мертва загостреність непорушного молодого обличчя.

— Старшина!— закричав Сабантуй.— Стар-р-ши-на-а-а!

Невдовзі прийшов лікар:— підхопився, мабуть, іще вдосвіта. Вони обоє сиділи такі пригнічені, тйкі мовчазні, що лікар одразу все зрозумів.

— Помер наш Юрко,— сумно сказав старшина. Сабантуй же глянув вороже на лікаря та й одвернувся від нього. Йому вже здавалося, що той не все зробив, аби врятувати Юрка. Міг би хоча б на одну ніч лишитися тут... Сабантуй картав себе сам, що заснув під ранок...

Лікар згодом пішов — Сабантуй навіть не попрощався з ним.

Почав збиратися на хутір. Вирішив поховати Юрка так, як ховають по селах. Щоб лежав він не на возі, посеред лісу, а на столі в світлиці, обмитий та прибраний, щоб зігріла його жіноча сльоза, і материнська рука доторкнулась до нього,— хай не своєї, рідної матері, а все ж йому легше буде після того лежати в могилі. І ще надумався Сабантуй змайструвати домовину: з пахучих соснових дощок, ясних та теплих на дотик. Він їх дістане, хоча б довелося весь хутір перевернути для цього.

І майстрував згодом Сабантуй під сараєм, у дворі тієї ж сердитої Маруськи, майстрував домовину з соснових дощок, а жінки, зійшовшись, обмивали Юрка, й опоряджали його, й клали на стіл, встелений щедро васильками — степовими синіми квітами, і зітхали над ним запечалено,

й плакали, й дотикалися руками до нього,— все було, як хотів Сабантуй, який уже й домовину збив. Зайшов до хати, тихо сказав старшині:

— Готова хата Юркові.— І підборіддя його затрусилося...

Поховали Юрка за хутором, між лісом та хатою Маруськи, яка побивалася над покійним так, наче він і справді був їй ріднею,— в хорошому місці поховали, Сабантуй сам його й вибирав: на узвишші, під грушею. Буде тобі, Юрку, й сонечко, буде й прохолода... І виріс горбик, усипаний тими ж безсмертними васильками,— скільки їх, отаких безіменних могилок, розкидано по наших степах і скільки ще буде!

— Що ж, батю, така наша доля солдатська,— втішав старшина Сабантуя, і Сабантуй раптом відчув, як поріднила їх Юркова смерть.

Довго стояли жінки, діди та баби, підлітки й діти коло могили, а потім Маруська сердита запросила усіх до себе — пом’янути покійника. І люди сиділи в неї до пізнього вечора: хто пив, хто не пив, а Сабантуй хильнув таки добре, бо мав залити вогонь, що пік йому серце, і його потім ледве вгомонили — так розхоробрився. Розорявся й кричав, що стрілятиме всіх німців підряд, які тільки йому попадатимуться. %

А на ранок вирушили, знову в дорогу. Так і наткнулися на другого поліцая.

Він їх перестрів на глухій лісовій дорозі — виріс, наче мана, перегородив шлях:

— Хальт!

— Зупини,— похмуро сказав старшина, бо поліцай уже й карабін з плеча зняв: узяв їх на приціл. А їхня гвинтівка, як на гріх, на возі, під сіном.

— Хто такі?— запитав поліцай, до воза підходячи. Був він ще досить молодий, мав тонкі губи, вузький довгий ніс і близько посаджені очі,— від людини з такими очима можна чекати всього — Сабантуй уже стрічався, з такими, доводилось. На ногах — нові хромові чоботи, синє галіфе з кантом блакитним: якогось командира роздягнув, чорний піджак і на рукаві біла пов’язка. На пов’язці тій білій — орел із фашистською свастикою, а внизу ще щось по-німецькому написано. Сабантуй і по-нашому не вмів добре читати, а тут зовсім очима закліпав. Однак догадався одразу, хто стоїть перед ними: посміхнувся улесливо, зраділо сказав:

— Здрастуйте! От де не сподівались зустріти!

— Хто такі?— ще вимогливіше спитав поліцай.

"Була б у мене під рукою гвинтівка, я б тобі показав, хто ми такі!"— подумав старшина. Сабантуй же, зітхнувши скрушно, що не вийшло розмови приємної, став вигадувати про табір військовополонених, куди він оце їздив по брата.

— Аусвайс! Документи!— вимогливо сказав поліцай.

Сабантуй метушливо себе по кишенях полапав, потім з

досадою ляснув по лобі:

— От іще, дурень старий! Та я їх у таборі забув!

— У таборі, кажеш?— всміхнувся поліцай саркастично. Й одразу ж набугаївся грізно:— Ану, цюрух, завертай! Приїдемо в село, там розберемося.

— Та що ж ви так — одразу й у село?— Сабантуй став сповзати з воза.— Мов не можна домовитись по-людському... Осьо візьміть краще

годинника! Бачу, що у вас же немає, а вам при вашій службі годинник он як потрібний...

— Який ще годинник?— буркнув поліцай. Однак в очах його підозріло загострених зблиснула жадоба, і Сабантуй те помітив одразу. !

— Закордонний, із срібла. Осьо, подивіться.

Поліцай узяв годинник, став його роздивлятися. І чим довше його роздивлявся, тим більше він йому, мабуть, подобався.

— Що ж мені з вами робити?— спитав, наче вагаючись.

— Одпустіть, ради бога!

— Еге ж, одпустіть. А ще де вас перестрінуть, ви на мене пальцем і ткнете. Що без документів пустив...

— От, їй-богу ж, не скажемо!— перехрестився Сабантуй.— Та ми такою дорогою поїдемо, що нас і не знайде ніхто.

— А я ж вас перестрів!

— Так то ж ви...

— То що мені з вами робити?— все ще крутив поліцай годинника. Притулив його до вуха, мов сподіваючись, що годинник йому щось підкаже, і той таки щось шепнув:— Ну, так тому й бути: шпаціруйте далі! Та глядіть: ви мене не бачили, а я вас!

— Та не сумлівайтеся, так воно й буде!— Сабантуй миттю опинився на возі: в нього й руки-ноги трусились од радості — ну, врятувались!

Як трохи од’їхали, старшина, що досі мовчав, розімкнув нарешті вуста:

— Позбувся годинника?

— Мовчав би!— з досадою озвався Сабантуй.

— А годинник же був генеральський!

Сабантуй тільки губи кусав.

— Такого годинника не бачити тобі скільки й житимеш...

Сабантуй зупинив раптом коней, зіскочив із воза.

— Ти чого?— вражено запитав старшина.

Сабантуй розгріб сіно, висмикнув гвинтівку. Пірнув у ліс...

Біг лісом, дорога, яка лишилася позаду, щойно зробила велику петлю. Сабантуй вискочив на неї прожогом: поліцая ще не було. Відхекавшись трохи, ліг на узбіччі, за стовбуром, приладнав гвинтівку.

Незабаром появився поліцай. Карабін уже висів за плечем, а годинник усе ще був у руці: поліцай тулив його до вуха. Сабантуй прицілився, але чи то дорога була нерівна, чи така хода в поліцая, тільки він хитався, мов п’яний,— ніяк не можна було впіймати на мушку. Тоді Сабантуй згадав про зайців, яких зупиняють бувалі мисливці. Він голосно свиснув. Поліцай зупинився, мов укопаний.

Коли Сабантуй наблизився, той іще тіпався. Бив ногами об землю, дер на собі груди. Годинник валявся поруч — Сабантуй нахилився за ним.

Поліцай затих, лежав — хоч зараз у могилу.

— Документи...— бубонів Сабантуй.— А де б я їх тобі взяв, оті документи?.. А ружжо дай сюди, теперечки ти й без нього хороший!..

Висмикнув карабін — коротенький, легенький, якраз по ньому,— став знімати пов’язку, оту, що з орлом та із свастикою,— ану ж пригодиться. Хотів уже йти, та зачепився очима за чоботи. Нові, хромові, точно ж із командира якогось зняті. А старшина ж у нього зовсім босий: видужає — у чому ходитиме?

І як не бридко було Сабантуєві, роззув мертвого. Намагався тільки не дивитись в обличчя: все здавалося, що покійник, примруживши очі, пильно стежить за ним.

Затис чоботи під пахвами, подався у ліс. Навпростець, до своєї відводи. Яка й дім йому, і рідна сім’я.

А за кілька днів на їхнім шляху лягла річка — така широка й глибока, що годі було й думати, щоб знайти якийсь брід. Та ще ж якби вони були самі, а то й коні, й підвода, покинути яких Сабантуй не зміг би нізащо. До того ж старшина ще не ходив сам: не зажили іще рани.

Так і прибилися вони до мосту, який вів через річку, і пробули біля нього добрі півдня, не на виду, звісно, а в схованці.

— Ну, що?— нетерпляче питав старшина Уже вкотре питав, і Сабантуй, який кілька разів наближався до мосту, знову казав, що даремно й пробувати перебратися на той бік.

— Боюся,— зізнавався Сабантуй.

Старшина його й лаяв, і пробував умовляти — не помагало нічого.

— Ну, гаразд, що тоді будемо робити?— запитав старшина.— Назад повернемо? Чи поїдемо у полон до німців?

Сабантуй пригнічено мовчав: міст був один, та коли б навіть розшукати де й інший, то й там така ж охорона стирчала б.

— Ще ж якби поліцаї, а то справжнісінькі німці,— зітхав Сабантуй.

— А пов’язка у тебе навіщо?— кип’ятився старшина.— Ти ж тепер теж поліцай і везеш пораненого партизанами поліцая. Так чи не так?

— Воно-то так,— погоджувався Сабантуй.— Аби ж там не німці...

Старшина врешті плюнув і замовк.

Згодом вирішили підобідати. І тут старшина, коли вже нарізали сала та хліба, згадав про пляшку самогонки і з великої досади, а може, й маючи якийсь намір (Сабантуй так і не взнав правди), дістав її з сіна:

— Хильнемо з досади?

Сабантуй, не дуже охочий до тієї потрави, спершу був відмовлявся, а потім погодився:

— Тільки мені небагато.

— А я тобі багато не дам.

Старшина налив півсклянки, подав Сабантуєві:

— Пий, та знай мою добрість!

— А не багато?—завагався Сабантуй.

— Пий, чого там,— махнув рукою старшина.— Один раз помирати.

Той аргумент одразу ж переконав Сабантуя. Він зморщився, похукав у склянку, мов там був окріп, округлив губи:

— То будьмо здорові!

Самогонка була міцна, як зараза. Сабантуєві одразу ж ударило в голову: очі його заблищали особливим поблиском, коли людині сам чорт не брат і море по коліна.

— А що,— сказав він згодом, дійшовши до потрібного градуса,— мо’, й справді поїдемо?

— Так німці ж на тому мосту!— нагадав старшина.

— А як німці, так що?— спитав уже з викликом Сабантуй.— Хіба як німець, то його обдурити не можна?

Старшина в’їдливо сказав:

— Може, хто обдурив би, тільки не ти. Німець на тебе як гляне, то в тебе й штани спадуть!

— У мене? Та я!..— запалився Сабантуй. Смикнувся був до старшини, та враз передумав: здерся на воза, кинув карабін на плече, схопив віжки.— Ось я тобі покажу, як я їх боюся!— І не встиг старшина отямитись, як вони опинилися посеред дороги, що спускалась до мосту.

На мосту і справді стояли два вартові, два німці у шоломах та ще й з автоматами: один із цього боку, а другий із того. Сабантуй гнав коней прямо на міст, і старшина, намацуючи під сіном гвинтівку, вже прощався з життям. Забачивши їх, німець вимогливо підняв руку, ще й крок ступив

їм напереріз. І тут Сабантуй, проїжджаючи мимо, і собі задер руку до неба (на руці тій біліла поліцайська пов’язка), та й вигукнув на повні легені: "Хайль Гітлер!"— тільки замість "хайль" таке слово ввернув, що старшина аж пригнув голову, чекаючи неминучої черги. Але німець, слава богу, того не розібрав — почув лишень Гітлера і, прийнявши їх за поліцаїв, буркнув у відповідь: "Хайль", та й махнув рукою: проїжджайте, мовляв. Сабантуй стьобнув коней батогом — аж задудніли дошки під колесами, і, повернувши до старшини задерикувате обличчя, закричав:

— Я й тому німцеві Гітлера вилаю!

І як старшина його не осмикував, він таки вигукнув те ж саме й цьому вартовому, і витягнена Сабантуєва рука подіяла так же магічно, як і першого разу: вартовий безборонно пропустив їх мимо...

Після мосту була в них ще далека дорога. Були ще зустрічі, бажані та небажані, з людьми хорошими й злими, лихими та добрими, більше добрими, бо інакше вони не вціліли б і для них не настав би той день, коли наші розвідники, повертаючись із ворожого тилу, наткнулися на їхню підводу. Вони так і повернулися — всі на підводі, й Сабантуй мав серед них вид найвойовничіший та най-бравіший.

І я подумав собі, дізнавшись про воєнні Сабантуєві пригоди, що чоловік таки заслужив отой значок ветерана.